

Maciej Prarat

konserwator zabytków, zabytkoznawca

monuments conservator, heritage historian

Średniowieczne przekształcenia zespołu trzech budynków przy ul. Mostowej 6 w Toruniu

Medieval transformations of a complex of three buildings at 6 Mostowa Street in Toruń, Poland

Abstrakt

Zespół budynków na ul. Mostowej 6 jest jednym z najciekawszych przykładów architektury mieszczańskiej na terenie Starego Miasta Torunia, wpisanej na Listę światowego dziedzictwa UNESCO. W dotychczasowej literaturze nie rozpoznany całościowo zabytek datowano na XVI w. Przeprowadzone w latach 2014-2015 badania architektoniczne znacznie zmieniły obraz jego przekształceń. Celem niniejszego tekstu jest prezentacja historii budowlanej do połowy XVI w., kiedy to budynki zostały ze sobą połączone, otrzymując dzisiejszą formę. W najstarszej fazie (XIII-XIV w.) były to najprawdopodobniej trzy niezależne domy szkieletowe zbudowane na kamiennych piwnicach, o wielkości dzisiejszego pierwszego traktu. W XIV w. doszło do ich rozbudowy w głąb działki wraz z wyprowadzeniem ceglanych ścian wzdłużnych. Budynki otrzymały typowy układ dwutraktowy. Elewacje w tym czasie zapewne były jeszcze szkieletowe; były wymieniane od XV do XVI w. W bardzo dobrym stanie zachowany jest szczyt schodkowy kamienicy południowej, pochodzący z ok. 1400 r., która – tak jak północna – pełniła funkcję domu-składu. Budynek środkowy od początku pełnił funkcję przejazdu ze spichlerzem.

Słowa kluczowe: badania architektoniczne, kamienica mieszczańska, Toruń

Abstract

The complex of buildings at 6 Mostowa Street is one of the most interesting examples of burgher architecture in the Old Town of Toruń, inscribed on the UNESCO World Heritage List. The literature has so far dated the incompletely recognised monument to the 16th century. Architectural research carried out in 2014-2015 brought a significantly changed picture of its transformations. This paper sets out to present the history of construction until the mid-16th century, when the buildings were joined together to acquire the form they have today. In the earliest phase (13th-14th century), these were most probably three independent timber-framed houses built on stonework basements, the size of today's first bay. In the 14th century, they were extended into the plot, with the construction of longitudinal brick walls. The buildings were arranged in a typical double-bay layout. At that time, the façades were probably still timber-framed; they were consecutively replaced from the 15th to the 16th century. A very good state of conservation is observed for the stepped gable of approx. 1400 in the southern tenement house, whose function, like the northern one's, was a house combined with a warehouse. The middle building from the beginning served as a passage with a granary.

Keywords: architectural research, burgher house, Toruń

Wstęp

Kamienica na ul. Mostowej 6 w Toruniu usytuowana jest w jednym z najważniejszych punktów Starego Miasta, w sąsiedztwie Bramy Mostowej, prowadzącej na nadbrzeże wiślane (il. 1a). Przykuwająca uwagę turystów rytmem półokrągłych szczytów monumentalna ceglana fasada (il. 1b) powstała w trakcie wielowiekowych przekształceń pierwotnie trzech niezależnych budynków. Zespół ten jest jednym z najciekawszych i oryginalniejszych przykładów architektury mieszkalnej toruńskiego zespołu staromiejskiego, wpisanej na Listę

Introduction

The tenement house at 6 Mostowa Street in Toruń is located in one of the key points of the Old Town, in the vicinity of the Mostowa (Bridge) Gate, leading to the Vistula riverbank (fig. 1a). The monumental brickwork façade attracting the attention of tourists with the rhythm of semi-circular gables (fig. 1b) emerged from centuries of transformations of the three originally independent buildings. This building complex is one of the most interesting and original examples of residential architecture in the Old Town complex in Toruń, inscribed on the UNESCO

światowego dziedzictwa kulturalnego i przyrodniczego UNESCO¹. Niestety, stan zachowania budynków jest katastrofalny, a wiedza na temat ich historii budowlanej była do tej pory bardzo ogólna.

Celem niniejszego tekstu jest prezentacja części wyników badań architektonicznych, wykonanych przez zespół w składzie: Maciej Prarat, Bożena Zimnowoda-Krajewska oraz Ulrich Schaaf². Opracowanie to było częścią projektu zrealizowanego w latach 2014-2015 przez pracowników Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, pt. „Wielomodułowe interdyscyplinarne badania nieniszczące obiektów architektury na przykładzie gotyckich kamienic mieszczańskich w Toruniu”³.

Ze względu na zawężone ramy, artykuł ten dotyczyć będzie przekształceń od najstarszych relikwów zabudowy do połowy XVI wieku. Wtedy to trzy

World Cultural and Natural Heritage List⁴. Unfortunately, the state of conservation of the complex is disastrous, and knowledge about its construction history has been so far very general.

The aim of this paper is to present a part of the results of architectural research carried out by a team composed of: Maciej Prarat, Bożena Zimnowoda-Krajewska and Ulrich Schaaf². This study was part of a project completed in 2014-2015 by employees of the Faculty of Fine Arts at the Nicolaus Copernicus University, entitled “Multi-module interdisciplinary non-destructive testing of architectural properties on the example of Gothic burgher houses in Toruń”³.

Due to the narrow frame of focus, this paper describes transformations from the oldest relics of the building to the mid-16th century. It was at that time that the three buildings were functionally joined together to acquire the form they have today. The largest number of construction transformations were identified for the medieval period, as presented graphically and descriptively in five major phases⁴. The analysis of the walls was carried out in accordance with the criteria adopted for brickwork structures⁵. For this purpose, special survey base layouts were prepared in 1:50 scale, on which all layers of bricks with visible changes were drawn with photo-plan⁶. In addition, the study made use of the results of a dendrochronological analysis carried out by Prof. Tomasz Ważny and an archival query prepared by Izabela Brzostowska.

A full analysis of the building was not possible due to its continuous use⁷. A reservation should be made, therefore, that architectural research should be continued when comprehensive construction and conservation works are undertaken. In the future, in such case, some of the existing findings may be further refined, and perhaps amended. For the clarity of the argument, the tenement houses were designated

1a. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Widok na Bramę Mostową w latach 30. XX w. Fot. ze zbiorów autora

1a. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. View on the Bridge Gate in the 1930s. From author's collection

1b. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Widok na elewację frontową. Fot. M. Kumorowicz, 2015

1b. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa St. View of the front façades. Photo by M. Kumorowicz, 2015

budynki zostały ze sobą funkcjonalnie połączone i otrzymały zachowaną do dziś formę. Dla czasów średniowiecza wyodrębniono największą liczbę przekształceń budowlanych, przedstawionych graficznie i opisowo w pięciu głównych fazach⁴. Analiza murów przeprowadzona została zgodnie z kryteriami przyjętymi dla konstrukcji ceglanych⁵. Do tego celu przygotowano specjalne podkłady inwentaryzacyjne w skali 1:50, w których za pomocą fotoplanu wrysowano wszystkie warstwy cegieł z widocznymi zmianami⁶. Dodatkowo w badaniach wykorzystano wyniki analizy dendrochronologicznej przeprowadzonej przez prof. Tomasza Ważnego oraz kwerendy archiwalnej, opracowanej przez Izabelę Brzostowską.

Pełna analiza budynku nie była możliwa z racji jego ciągłego użytkowania⁷. Należy zatem zastrzec, że podczas podjęcia kompleksowych prac budowlano-konserwatorskich badania architektoniczne powinny być kontynuowane. W przyszłości niektóre dotychczasowe ustalenia ulec mogą zatem jeszcze uściśleniu i być może zmianom. Dla czytelności wywodu kamienicom nadane zostały oznaczenia: A – budynek południowy, B – budynek środkowy, C – budynek północny. W pierwszej kolejności zaprezentowana zostanie chronologia przekształceń⁸, dalej zaś rekonstrukcja formy i układu przestrzennego możliwych do przedstawienia faz budowlanych.

Stan badań

Zespół budynków na ul. Mostowej 6 został umieszczony już w pierwszym katalogu zabytków powiatu toruńskiego, opracowanym w 1889 roku przez Johanesa Heisego, konserwatora Prowincji Prusy Zachodnie⁹. W polskojęzycznej monografii sztuki Torunia, autorstwa Gwido Chmarzyńskiego, kamienica została wspomniana w rozdziale poświęconym architekturze nowożytnej¹⁰. Najstarszą dokumentacją dla zespołu jest studium historyczne opracowane w 1957 roku przez Jerzego Frycza¹¹. Niestety, informacje dotyczące historii budynku przed końcem XVII wieku obecnie są nieaktualne¹².

Najważniejszym opracowaniem dla historii budowlanej zespołu była szczegółowa dokumentacja badań architektonicznych elewacji frontowych, wykonana przez Ireneusza Sławińskiego w 1971 roku¹³. Wyodrębnił on osiem głównych faz budowlanych,

as follows: A – southern building, B – middle building, C – northern building. First, a chronology of transformations will be presented⁸, followed by a reconstruction of the form and spatial layout of the discernible construction phases.

State of research

The complex of buildings at 6 Mostowa Street was included in the first catalogue of monuments of the Toruń District prepared as early as in 1889 by Johannes Heise, conservator of the Province of West Prussia⁹. In the Polish-language monograph of Toruń's art, authored by Gwido Chmarzyński, the tenement house is mentioned in the chapter on modern architecture¹⁰. The oldest documentation for the complex is a historical study prepared in 1957 by Jerzy Frycz¹¹. Unfortunately, the information on the history of the building before the end of the 17th century is out of date¹².

The most important study on the construction history of the complex was a detailed documentation of the architectural examinations of the front façades developed by Ireneusz Sławiński in 1971¹³. He identified eight major construction phases, including two from the Middle Ages (fig. 2). In the first, dated at the turn of the 14th century, he included the longitudinal walls, except that building C was described as residential, while buildings B and A as granaries¹⁴. To the second phase, dated at up to the mid-15th century, he assigned the gable of the southern tenement house, claiming an analogy to the gable of the tenement house at 17 Kopernika Street¹⁵.

In 1984, a photogrammetric survey of the front façades was completed¹⁶. In an article on the roof structures, Jan Tajchman discussed the roof framing of the northern tenement house C, dating it back to the second half of the 15th century¹⁷. For the plot's history until the end of the 18th century, Krzysztof Mikulski's historical documentation of 1998 is an extremely valuable study¹⁸. It presents information on plot owners and construction changes based on written sources.

In 1999, an article by Eugeniusz Gąsiorowski was published, which analysed late-Gothic semi-circular gables of tenement houses in Royal Prussia¹⁹. The unpublished doctoral dissertation of Karolina

w tym dwie z okresu średniowiecza (il. 2). Do pierwszej, datowanej na przełom XIII i XIV wieku, zaliczył ściany wzdłużne, z tym że budynek C określił jako mieszkalny, zaś B i A jako pełniące funkcję spichlerzy¹⁴. Z fazą drugą, datowaną do połowy XV wieku, związał szczyt kamienicy południowej, dopatrując się analogii do szczytu kamienicy na ul. Kopernika 17¹⁵.

W 1984 roku opracowano inwentaryzację fotograficzną elewacji frontowych¹⁶. Jan Tajchman w artykule poświęconym konstrukcjom dachowym omówił więźbę kamienicy północnej C, datując ją na 2. połowę XV wieku¹⁷. Dla historii parceli do końca XVIII wieku niezwykle cennym opracowaniem jest dokumentacja historyczna Krzysztofa Mikulskiego z 1998 roku¹⁸. Zawarte są tam informacje dotyczące właścicieli działek oraz zmian budowlanych uzyskane na podstawie źródeł pisanych.

W 1999 roku ukazał się artykuł Eugeniusza Gąsiorowskiego, który analizował późnogotyckie szczyty półkoliste kamienic z obszaru Prus Królewskich¹⁹. W niepublikowanym doktoracie Karoliny Zimnej-Kaweckiej z 2011 roku znajdują się informacje na temat badanego zespołu z okresu międzywojennego, kiedy to w kamienicy północnej C wykonano bez pozwolenia mieszkania na poddaszu²⁰.

Jan Tajchman w artykule z 2013 roku dotyczącym toruńskich elewacji datował schodkową fasadę

Zimna-Kawecka of 2011 provides information on the studied complex from the interwar period, when apartments were arranged without a permit in the attic of the northern tenement house C²⁰.

In an article of 2013 on Toruń building façades, Jan Tajchman dated the stepped southern façade A at approx. 1400²¹. In his latest book on burgher houses, Zbigniew Nawrocki tried to reconstruct the medieval layout and form of building C. He arrives at right conclusions about the older provenance of the basements, while also analysing the heating-system furnace – hypocaust. Unfortunately, part of his findings regarding the extent of the medieval structure

together with his reconstruction attempt are not in line with the results presented in this paper²².

In conclusion, it should be stated that the building complex at 6 Mostowa Street has been within the focus of scientists' interest from the very beginning of research on tenement houses in Toruń. It was mainly identified with the façade structure of the 16th century, which was the only part that was examined in detail. Only the longitudinal walls and the

2. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Rozwarstwienie chronologiczne według I. Sławińskiego. Kolorem zaznaczono strukturę średniowieczną: 1 – faza pierwsza, XIV w.; 2 – faza druga do poł. XV w. Źródło ilustracji: I. Sławiński, *Badania architektoniczne z elewacji frontowych (zachodnich) budynków mieszkalnych w Toruniu przy ul. Mostowej nr 6*, mps w archiwum BMKZ, Toruń 1971, rys. 5/6

2. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Chronological stratification according to I. Sławiński. The medieval structure marked in colour: 1 – phase 1 of the 14th century; 2 – phase 2 until the mid-15th century. Source: I. Sławiński, *Badania architektoniczne z elewacji frontowych (zachodnich) budynków mieszkalnych w Toruniu przy ul. Mostowej nr 6*, typescript in MMPO archives, Toruń 1971, fig. 5/6

3. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Plan sytuacyjny. Oznaczenia: A – budynek południowy, B – budynek środkowy, C – budynek północny, 1 – oficyna południowa, 2 – oficyna północna, 3 – spichlerz z przejazdem, 4 – spichlerz. Źródło: <http://mapy.geoportal.gov.pl>

3. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Situational plan. Designations: A – southern building, B – middle building, C – northern building, 1 – southern annex, 2 – northern annex, 3 – granary with gateway, 4 – granary. Source: <http://mapy.geoportal.gov.pl>

południową A na około 1400 rok²¹. W najnowszej książce poświęconej kamienicom mieszczańskim Zbigniew Nawrocki spróbował zrekonstruować średniowieczny układ i formę budynku C. Słusznie wnioskuje na temat starszej proveniencji piwnic, analizując również piec grzewczy – hypokaustum. Niestety, część jego ustaleń odnośnie do zakresu średniowiecznej struktury wraz z próbą rekonstrukcji nie pokrywa się z zaprezentowanymi w niniejszym tekście wynikami²².

Podsumowując, należy stwierdzić, że zespół budynków na ul. Mostowej 6 znajdował się w kręgu zainteresowania naukowców od samego początku badań nad kamienicami toruńskimi. W głównej mierze utożsamiany był z XVI-wieczną strukturą elewacji, która jako jedyna została szczegółowo przebadana. Z okresem średniowiecza wiązano jedynie ściany wzdłużne oraz elewację południową. Niniejszy tekst ma zatem na celu wypełnienie luki w wiedzy o skomplikowanych, najstarszych dziejach przekształceń wszystkich trzech budynków.

Opis

Interesujący nas kompleks usytuowany jest w południowo-zachodniej części Starego Miasta, w pierzei wschodniej, wchodzącej w skład bloku ograniczonego dodatkowo ulicami Ciasną i Podmurną oraz Mostową.

Parcela zajmuje całą głębokość bloku zabudowy z wyodrębnionym wewnętrznym dziedzińcem. Od ul. Mostowej usytuowane są trzy główne budynki frontowe, których przedłużeniem są oficyny po stronie północnej i południowej. Od ulicy Podmurnej łączą się one ze spichlerzem, w którym znajduje się przejazd bramny na dziedzińiec (il. 3).

Każdy z budynków frontowych zbudowany jest na rzucie wydłużonego prostokąta. Pięciokondygnacyjna kamienica mieszkalna C oraz sześciokondygnacyjny spichlerz B mają układ dwutraktowy, zaś pięciokondygnacyjny spichlerz A – jednotraktowy.

Wejście główne do całego zespołu prowadzi przez kamienicę C (il. 4, 5). W korytarzu znajdują się kręcone schody prowadzące na wyższą kondygnację, wejście do nieczynnego sklepu, mieszkania po stronie południowej (w budynku B) oraz mieszkania w trakcie wschodnim. W ścianie południowej

southern façade were associated with the medieval period. Therefore, this paper sets out to fill the gap in knowledge about the complicated, oldest history of transformations of all the three buildings.

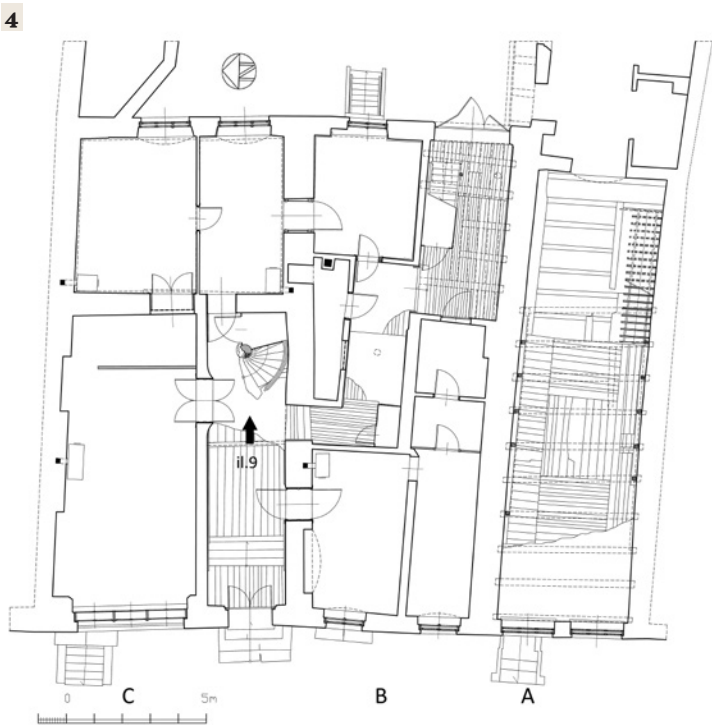
Description

The complex of our interest here is located in the south-western part of the Old Town, in the eastern frontage being part of a lot further delimited by Ciasna and Podmurna, and Mostowa streets.

The plot covers the entire depth of the building lot, with a separate inner courtyard. From the side of Mostowa Street, there are the three main front buildings, the extensions of which are the annexes on the northern and southern side. From the side of Podmurna Street, they join the granary, which features a gateway to the courtyard (fig. 3).

Each of the front buildings is built on an elongated rectangular plane. The five-storey residential tenement house C and the six-storey granary B have a double-bay layout, while the five-storey granary A – a single-bay layout.

The main entrance to the entire complex leads through tenement house C (fig. 4, 5). In the corridor there are spiral stairs leading to higher floors, an entrance to a closed store, apartment on the southern side (building B) and apartment in the eastern bay.

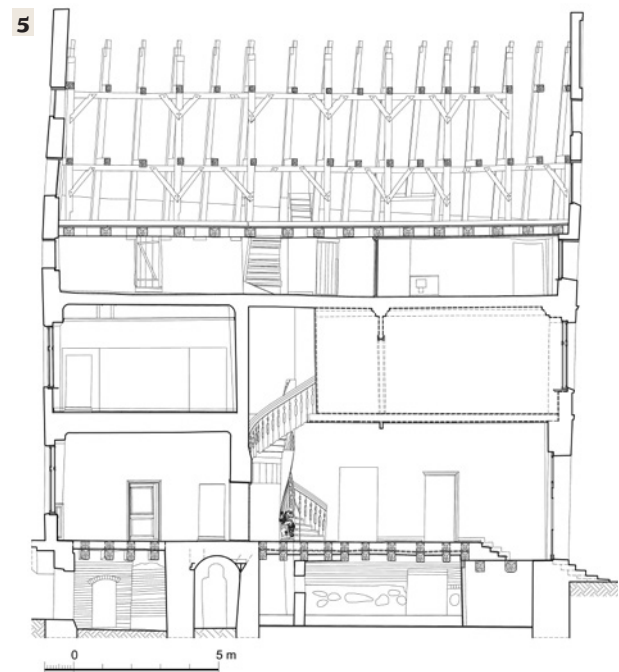
znajduje się przejście do korytarza w kamienicy B, który prowadzi na podwórze. Tam też znajdują się schody prowadzące na wyższe kondygnacje (il. 6). Ciąg komunikacyjny wyznaczają kolejne schody jednobiegowe, prowadzące do mieszkań w kamienicy C oraz magazynów i poddaszy wszystkich trzech budynków. Z drugiego piętra budynku B prowadzi wejście do budynku A (il. 7). Do piwnicy C i B w trakcie przednim można się dostać za pomocą szyi piwnicznych, zaś w trakcie tylnym poprzez zejście z dziedzińca do budynku B. Do piwnicy A obecnie można się dostać jedynie z sieni.

Zarówno elewacja zachodnia, jak i wschodnia mają ujednoliconą formę, choć w strukturze muru widoczne są liczne wcześniejsze przebudowy. Fasada zachodnia (każda z kamienic powyżej parteru ma układ trójosiowy) zwieńczona jest trzema szczytami o formie półkolistej, z podwójnym układem sterczyn pomiędzy nimi. Cały ten układ tworzy rodzaj wyniosłej formy attykowej. Elewacje wschodnie, o zdecydowanie mniej rozbudowanej formie, zwieńczone są szczytami trójkątnymi.

Wszystkie budynki wykonano z cegły i kamienia polnego (w partii piwnicznej). Stropy kondygnacji kamienic B i C są drewniane, częściowo z podsufitką²³. Kamienica B ma prostą więźbę jętkową, C zaś storczykową, zredukowaną (il. 8). W przypadku kamienicy A, po jej spaleniu w 2007 roku, założono nowe stropy

In the southern wall there is a passage to the corridor in tenement house B, which leads to the yard. There are also stairs leading to higher floors (fig. 6). The passageway is delimited by consecutive straight-flight stairs leading to apartments in tenement house C, as well as to warehouses and attics of all the three buildings. From the second floor of building B, there is an entrance to building A (fig. 7). Access to basements C and B in the front bay is through the descending stairs (i.e. “basement necks”), and in the back bay through the descent from the courtyard to building B. Basement A can now only be accessed from the hall.

Both the western and eastern façades have a unified form, although numerous previous reconstructions are visible in the wall structure. The western façade (each of the tenement houses above the ground floor has a three-axial layout) is crowned with three semi-circular gables, with a double pinnacle arrangement between them. The whole arrangement

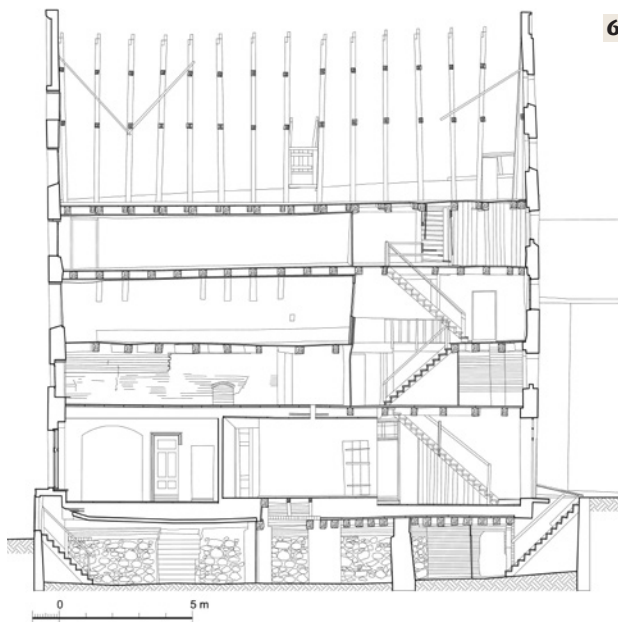

4. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6, rzut przyziemia. Oprac. M. Prarat, M. Kumorowicz, M. Grabowska

4. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street, basement wall plan. Prepared by M. Prarat, M. Kumorowicz, M. Grabowska

5. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Kamienica północna C, przekrój podłużny z widokiem na południe. Oprac. M. Prarat, M. Kumorowicz, M. Grabowska

5. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Northern tenement house C, longitudinal section, southern view. Prepared by M. Prarat, M. Kumorowicz, M. Grabowska

w systemie WPS oraz drewnianą, jętkową więźbę dachową²⁴. Z wyposażenia dostępnego w trakcie rozpoznania zachowane są drewniane schody kręcone z końca XVII wieku (il. 9) oraz częściowo stolarki okienne i drzwiowe z XIX i I. połowy XX wieku.

Chronologia przekształceń budowlanych zespołu od przełomu XIII i XIV do połowy XVI wieku

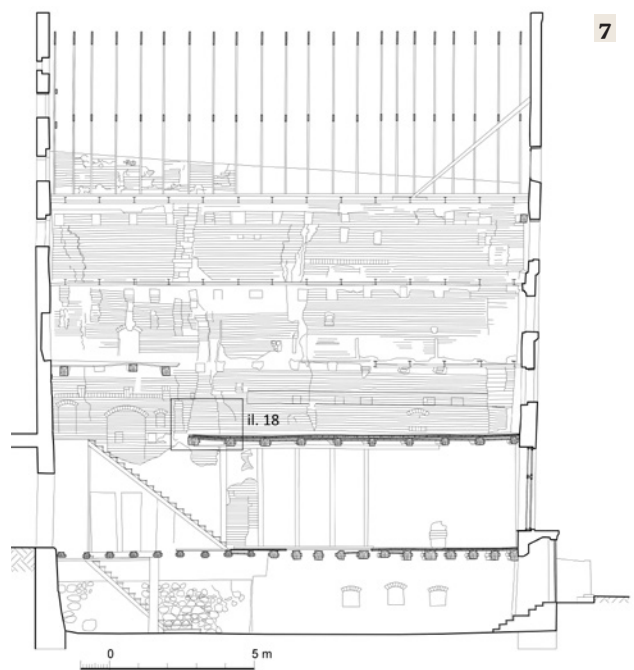
Wzmianki źródłowe, mogące pomóc w przedstawieniu dziejów przekształceń zespołu, są dość skromne. Do ważniejszych należy spis nazwisk i zawodów właścicieli stworzony w 1998 roku przez Krzysztofa Mikulskiego. Dla dziejów kamienicy A najstarsze informacje pochodzą z lat 80. XIV wieku. Do połowy XVI wieku zabudowa określana była jako dom lub dom ze spichlerzem, ale na początku XVII wieku już tylko jako spichlerz. Wśród właścicieli znaleźli się między innymi aptekarz, kupiec gdański i rajca.

6. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Budynek środkowy B, przekrój podłużny z widokiem na północ. Oprac. M. Prarat, M. Kumorowicz, M. Grabowska

6. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Central building B, longitudinal section, northern view. Prepared by M. Prarat, M. Kumorowicz, M. Grabowska

7. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Kamienica południowa A, przekrój podłużny z widokiem na południe. Oprac. M. Prarat, M. Kumorowicz, M. Grabowska

7. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Southern tenement house A, longitudinal section, southern view. Prepared by M. Prarat, M. Kumorowicz, M. Grabowska

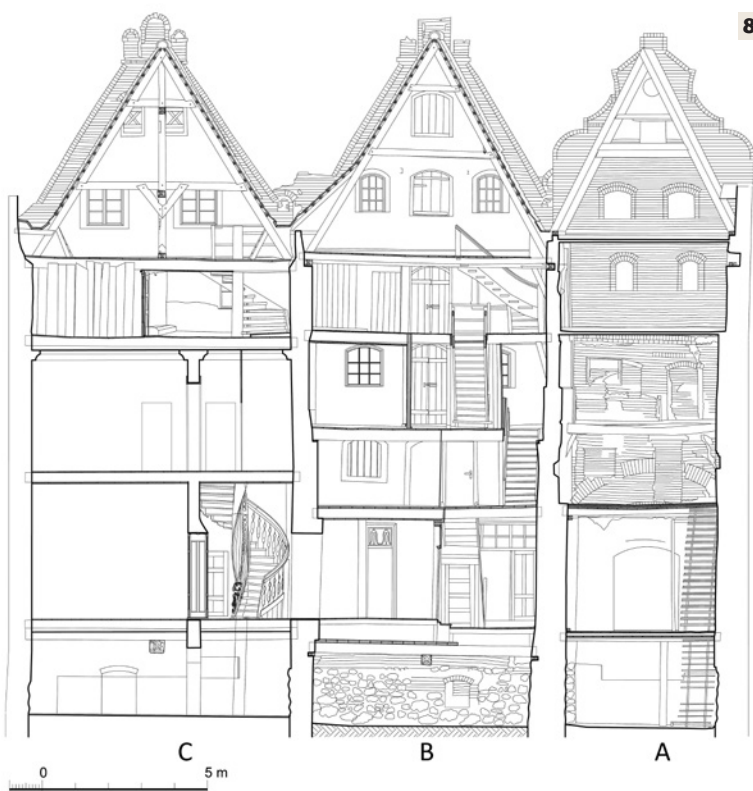

forms a kind of lofty attic gable. The eastern façades, with a much less elaborated form, are topped with triangular gables.

All the buildings were made of brick and field-stone (in the basement part). The storey ceilings of tenement houses B and C are wood-beamed, partly with ceiling lining²³. Tenement house B has a simple collar-beamed roof framing, while tenement C a reduced crown-posted roof framing (fig. 8). In tenement house A, after it burnt in 2007, new prefabricated rib-and-slab ceilings were installed, along with wood collar-beamed roof framing²⁴. Among the equipment available during the study, wooden spiral stairs from the end of the 17th century have been preserved (fig. 9), along with a part of window and door woodwork from the 19th and first half of the 20th century.

Chronology of the construction transformations of the complex from the turn of the 14th century to the mid-16th century

The source mentions, which could help present the transformation history of the complex, are quite scanty. Among the most important ones is the list of owners' names and professions compiled in 1998 by Krzysztof Mikulski. As for the history of tenement house A, the oldest information dates back to the 80s of the 14th century. Until the mid-16th century, the

8

9

Budynki B i C w spisach z tego samego czasu określano jako jedną działkę z domem i spichlerzem. Wśród właścicieli znaleźli się między innymi kupiec, siodlarz, ławnik, rajca i burmistrz (od 1473 r. Henrich Kruger). W 1551 roku działki zostały zakupione przez Bernharda Pulmana, kupca, rajcę i burmistrza, który dokonał gruntownej przebudowy, łącząc i zmieniając funkcję całego założenia²⁵.

Budowa w końcu XIII lub na początku XIV wieku

Historia budowlana domów jest zdecydowanie starsza, aniżeli podają to źródła pisane. Najstarsze fragmenty związane są ze ścianami piwnic w obrębie dzisiejszych pierwszych traktów (il. 10, etapy 1. fazy). Odtworzenie chronologii przekształceń tej części jest niezwykle trudne. Na pewno strukturą starszą jest ściana z kamieni polnych pomiędzy budynkami B i A (il. 10, 11). Pierwotnie wykonano ją w wykopie wąskoprzestrzennym jako mur budynku środkowego²⁶. Dalej wymurowano kamienną piwnicę budynku B, pogrubiając jednocześnie istniejącą już ścianę oraz tworząc tam wnęki (il. 12). Później pogłębiono przestrzeń pod parcelą A i wymurowano jej ścianę południową, również z kamieni polnych²⁷.

buildings were referred to as a house or a house with a granary, but at the beginning of the 17th century only as a granary. Among the owners were a pharmacist, a Danzig merchant and a councillor. Buildings B and C in the censuses of that time were defined as a single plot of land with a house and a granary. Among the owners were a merchant, a saddler, a juror, a councillor and a mayor (from 1473, Henrich Kruger). In 1551, the plots were purchased by Bernhard

8. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Przekrój poprzeczny z widokiem na wschód. Oprac. M. Prarat, M. Kumorowicz, M. Grabowska

8. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Cross section, eastern view. Prepared by M. Prarat, M. Kumorowicz, M. Grabowska

9. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Schody kręcone w kamienicy północnej C. Fot. M. Prarat, 2015

9. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Spiral stairs in the northern tenement house C. Photo by M. Prarat, 2015

10. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Rzut piwnic z rozwarstwieniem chronologicznym. Oznaczenia: 1 – etapy pierwszej fazy budowlanej z końca XIII lub początku XIV w.; 2 – etapy drugiej fazy budowlanej z XIV w. Oprac. M. Prarat

10. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Basement plan with chronological stratification. Designations: 1 – stages of construction phase 1 from the end of the 13th century or the beginning of the 14th century; 2 – stages of construction phase 2 from the 14th century. Prepared by M. Prarat

W przypadku budynku C sposób opracowania obu ścian wzdłużnych jest nieco odmienny od pozostałych. W ścianie północnej (il. 13) kamienie polne ułożone są ściśle, na nich znajdują się cztery warstwy cegieł w nieregularnym wątku wendyjskim z warstwą wyrównującą (być może była to odsadzka). Lico ściany południowej powstało najprawdopodobniej poprzez wyrównanie i wtórne przelicowanie muru wzniesionego dla budynku B. Świadczy o tym inna wysokość części kamiennej oraz technika jej wykonania. Kamienie ułożone są rzadziej i wyżej o około 40 cm z dużą ilością zaprawy, w której znajduje się wiele okrzesków i potłuczonej ceramiki. Cegła ponad nimi ułożona jest jedynie w układzie wozówkowym, co związane było zapewne jedynie z jej przelicowaniem.

Przekształcenia piwnic i ścian wzdłużnych w XIV wieku

Kolejną ważną zmianą we wszystkich trzech budynkach była ich rozbudowa w kierunku wschodnim poprzez dodanie drugiego traktu (il. 10, etapy 2. fazy). Miało to miejsce w XIV wieku. Piwnicę kamienicy A rozbudowano w analogicznej do pierwszego traktu konstrukcji z kamieni polnych.

W przypadku budynku C w dwóch etapach przedłużono ścianę północną i wymurowano ścianę wschodnią (pierwotnie z trzema wnękami)²⁸, obejmującą również drugi trakt budynku B. Części te wymurowano z cegły, stosując wążek wendyjski.

W dalszej kolejności wprowadzono ścianę poprzeczną pomiędzy budynkami B i C (bez obecnego otworu komunikacyjnego) (il. 14). Ścianę międzytraktową w budynku C przelicowano od strony wschodniej w wążku gotyckim, zostawiając w niej strzępia dla dwóch ścian poprzecznych, tworzących małe pomieszczenie²⁹.

W kolejnej fazie przekształceń (być może później niż w XIV w.) do piwnicy budynku C wtórnie wprowadzono hypokaustum, złożone z dwóch sklepionych pomieszczeń: tak zwanej komory palacza i pieca³⁰. W tym drugim pomieszczeniu znajdują się

Pulman, a merchant, councillor and mayor, who thoroughly reconstructed the buildings, by joining them and changing the function of the whole lot²⁵.

Construction in the late 13th or early 14th century

The construction history of houses is definitely older than that mentioned in written sources. The oldest fragments are associated with basement walls within today's first bays (fig. 10, stages of phase 1). It is extremely difficult to reconstruct the chronology of transformations of this component part. The wall made of fieldstone between buildings B and A is certainly an older structure (fig. 10, 11). It was originally made in a narrow-space excavation as a wall of the middle building²⁶. Next, the stone basement of building B was built, while at the same time the existing wall was made thicker and furnished with recesses (fig. 12). Later on, the space under plot A was deepened and its southern wall was built, also of fieldstone²⁷.

In building C, the method of laying the material of both longitudinal walls is slightly different from the others. In the northern wall (fig. 13), field stones

dwa kanały dymowe. Pierwszy pod kątem wchodzi w ścianę międzytraktową. Najprawdopodobniej łączył się z kominem, odprowadzając spaliny. Drugi kanał po przeciwnej stronie służył do ogrzania izby w trakcie tylnym parteru. Zachowane są fragmenty rozkutyh otworów do paleniska i górnej komory (il. 15), we wnętrzu pieca brak natomiast śladów po dzielącym go

are arranged tightly and covered with four layers of brickwork in an irregular Slavic bond with a levelling layer (perhaps this could have been a plinth course). The surface of the southern wall was most probably created by evening out and re-surfacing of the wall erected for building B. This is evidenced by the different height of the stonework part and its laying technique. Stones are arranged more loosely and higher by approx. 40 cm, with a large amount of mortar containing multiple chips and broken earthenware. The brickwork above it is laid only in the stretcher course, which was probably only associated with its re-surfacing.

Transformation of the basements and longitudinal walls in the 14th century

Another important change in all the three buildings was their extension in the eastern direction by the addition of the second bay (fig. 10, stages of phase 2). It was constructed in the 14th century. The basement of tenement house A was extended with a fieldstone structure similar to that of the first bay.

In building C, the northern wall was extended in two stages and the eastern wall was built (originally with three recesses)²⁸, including the second bay of building B. These component parts were made of brickwork in the Slavic bond.

Subsequently, the transverse wall was erected between buildings B and C (without the current passageway opening) (fig. 14). The inter-bay wall in

11. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Kamienica południowa A, widok na ścianę północną piwnicy. Fot. M. Prarat, 2015

11. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Southern tenement house A, view of the northern wall of the basement. Photo by M. Prarat, 2015

12. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Budynek środkowy B, widok na ścianę południową piwnicy ze stropem gęstobelkowym. Fot. M. Prarat, 2015

12. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Middle building B, view of the southern wall of the basement with a narrow-spaced beam ceiling. Photo by M. Prarat, 2015

13. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Kamienica północna C, ściana północna piwnicy. Fot. M. Prarat, 2015

13. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Northern tenement house C, northern wall of the basement. Photo by M. Prarat, 2015

ruszcie. W toku zmian traktu tylnego rozkuto również jedną z wnek w ścianie wschodniej, zamieniając ją w otwór komunikacyjny do dostawionej, w pełni podpiwniczonej, piętrowej oficyny północnej³¹.

W momencie rozbudowy budynków o trakt tylny doszło do podniesienia ścian wzdłużnych, wspólnych dla sąsiednich budynków. Są one dziś widoczne w elewacji frontowej i mają około 10 m wysokości³² (il. 16, 2. faza).

Układ przestrzenny najstarszej murowanej struktury budynków najlepiej czytelny jest dla kamienicy A (il. 17). Zwłaszcza w ścianie południowej zauważalny jest podział na kondygnacje i trakty. W pierwszej kolejności wymurowano ścianę traktu tylnego do wysokości stropu pierwszego piętra, pozostawiając strzępia. W kolejnym, jednym już etapie, zamknięto całość, wyprowadzając ścianę do pełnej wysokości. Podział na trakty wydziela przestrzeń pionowego kanału dymowego w grubości muru³³, a także inna wysokość stropów. Szczegółowo omówione zostaną one w rekonstrukcji.

Budowa elewacji i zmiany w układzie, przełom XIV i XV wieku – 1. połowa XVI wieku

Wtórnie w stosunku do murów wzdłużnych wzniesiono elewacje frontowe. Dotyczy to przede wszystkim budynków A i C (il. 16, faza 3.). Najlepiej zachowana jest elewacja ze szczytem schodkowym A, widoczna dziś praktycznie w całości do poziomu pierwszego piętra. Jej podział musiał uwzględniać funkcjonujące już domostwo. Fragment ten został bezbłędnie

14

15

building C was re-surfaced from the eastern side in the Flemish bond, with toothings left for two transverse walls forming a small room²⁹.

In the next phase of transformations (perhaps later than the 14th century), the basement of building C was re-developed with hypocaust, consisting of two vaulted rooms, i.e. a stoker's room and the furnace³⁰. There are two smoke flues in the latter. The first one enters the inter-bay wall at an angle. Most likely, it connected with a chimney to release flue gases. The second flue on the opposite side served to warm the room in the back bay of the ground floor. Fragments of chiselled openings to the furnace and the upper chamber have been preserved (fig. 15), however, in the inner part of the furnace there is no trace of its separating grate. In the course of the changes in the back bay, one of the recesses in the eastern wall was also enlarged by chiselling and so turned into a passageway opening to the northern storeyed annex extension with a full basement³¹.

At the time of extension of the buildings with the back bay, the longitudinal walls common to the adjacent buildings were raised. These are visible today in the front façade and are about 10 m high³² (fig. 16, phase 2).

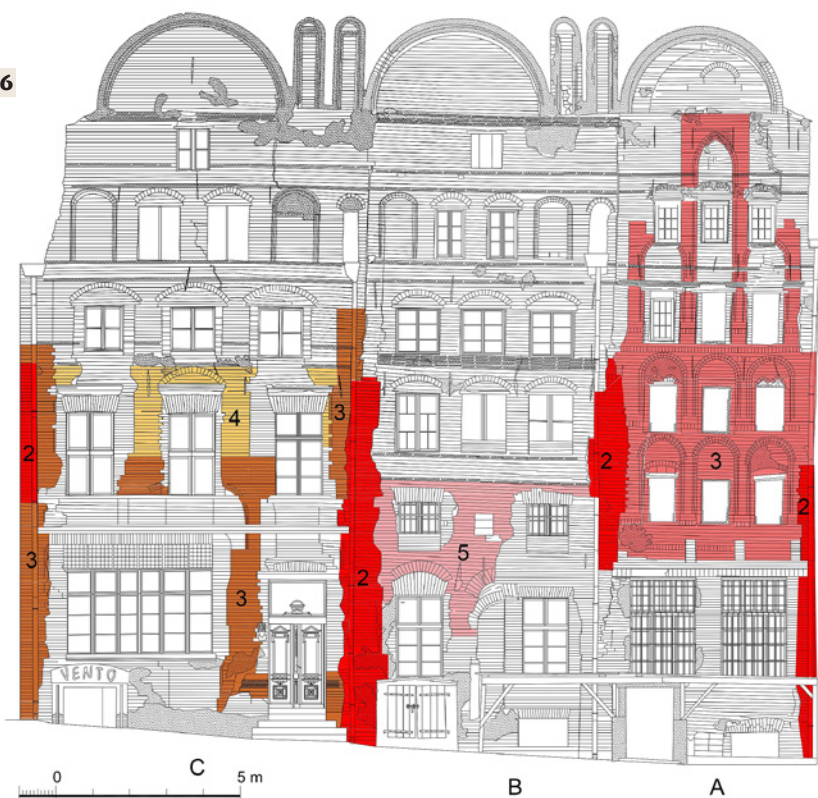
14. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Ściana piwnicy pomiędzy budynkami A i B. Widoczna granica rozbudowy drugiego traktu. Oznaczenia: A – zakończenie jednotraktowej piwnicy z pierwszej fazy, B – rozbudowa traktu tylnego z drugiej fazy. Fot. M. Prarat, 2015

14. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Basement wall between buildings A and B. Visible boundary of the second bay extension. Designations: A – end of a single-bay basement from phase 1; B – extension of the back bay from phase 2. Photo by M. Prarat, 2015

15. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Kamienica C. Piwnica w drugim trakcie. Pomieszczenie komory palacza z rozkutymi otworami paleniska. Fot. M. Prarat, 2015

15. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Tenement house C. Basement in the second bay. Stoker's room with furnace openings enlarged by chiselling. Photo by M. Prarat, 2015

16

zinterpretowany przez Ireneusza Sławińskiego³⁴. Jan Tajchman, analizując szereg toruńskich elewacji trójstrefowych, datuje ją na początek XV wieku³⁵.

Jeszcze przed przebudową kamienicy A w połowie XVI wieku i zmianą jej funkcji na spichlerz w ścianie południowej wykonano ozdobną wnękę w górnej partii sieni, przy ścianie międzytraktowej³⁶. W miejscu tym znajduje się jedyny znany dziś fragment polichromii (il. 18)³⁷. W późniejszym czasie nieznacznie przesunięciu uległ również w całości kanał dymowy³⁸.

Fragmety murowanej elewacji, wtórnie dostawionej do ścian wzdłużnych, zauważalne są również w kamienicy C (il. 16, faza 3.). Należą do nich fazowania portalu w osi środkowej na wysokości obecnego zejścia do piwnicy, fazowania otworów okiennych na wysokości obecnej witryny sklepowej, dwa fragmenty symetrycznych wnęk na osi środkowej pomiędzy otworami okiennymi oraz dwa fragmenty zewnętrznych fazowań na skraju obecnych okien piętra. Struktura ściany z tego etapu wznosi się do wysokości okien drugiego piętra. Wylaniająca się z nielicznych fragmentów artykulacja elewacji pozwala stwierdzić, że miała ona nieco inny, bardziej rozczłonkowany układ w stosunku do budynku A. Być może zatem powstała nieco wcześniej³⁹.

Maksymalna wysokość gotyckich fragmentów fasady odpowiada zachowanej strukturze w elewacji

The spatial layout of the oldest brickwork structure of the buildings is best pronounced in tenement house A (fig. 17). The division into storeys and bays is noticeable especially in the southern wall. First, the wall of the back bay was built up to the ceiling height of the first floor, with toothings left. In the next single stage, the whole was closed, with the wall erected to its full height. The division into bays is marked by the space of the vertical smoke flue in the depth of the wall³³, as well as the different ceiling height. These are discussed in detail below in the chapter on reconstruction.

Construction of the façade and changes in the layout, turn of the 15th century – the first half of the 16th century

The front façades were a later construction in relation to the longitudinal walls. This is true especially for buildings A and C (fig. 16, phase 3). The façade with the stepped gable A is best preserved, visible today almost in its entirety up to the level of the first floor. Its division had to take into account the then existing residential space. This fragment was unmistakably interpreted by Ireneusz Sławiński³⁴. In his analysis of a number of three-zone façades in Toruń, Jan Tajchman dates it to the beginning of the 15th century³⁵.

Even before building A was reconstructed in the mid-16th century and its function was changed into a granary, a decorative recess was made in the southern wall in the upper part of the hall, next to the inter-bay wall³⁶. The only piece of polychrome known today is located in this place (fig. 18)³⁷. Later on, the smoke flue was also slightly moved in its entirety³⁸.

Fragments of the brickwork façade, secondarily added to the longitudinal walls, are also noticeable in tenement house C (fig. 16, phase 3). These include chamfered cuts of the portal in the middle axis at the height of the current descent to the basement,

podwórzowej (il. 19). Pomiędzy oknem pierwszego i drugiego piętra, na styku z kamienicą B, wyraźnie odróżnia się partia muru. Można zatem założyć, że jest to wysokość gotyckiej kamienicy.

W elewacji frontowej C, jeszcze przed połową XVI wieku, doszło do kolejnych zmian. Nadmurowano fragment na poziomie pierwszego piętra, co łączyło się ze zmianą szerokości otworów okiennych (il. 16, faza 4.). Analogicznie wymurowano cztery łuki zamykające małe otwory okienne drugiego piętra w elewacji podwórzowej (il. 19, faza 4.).

Najmniejszy zakres zmian wyodrębniono dla budynku środkowego B. Z etapem dostawienia drugiego traktu piwnicznego i wyciągnięcia ścian wzdłużnych do wysokości drugiego piętra łączy się fragment fazowanej krawędzi w elewacji frontowej. Ten pierwotny ślad artykulacji jest jednak zbyt mały, żeby wyciągnąć z niego jakikolwiek wniosek.

16. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Elewacja zachodnia. Rozwarstwienie chronologiczne. Oznaczenia: 2 – ściany wzdłużne z drugiej fazy (XIV w.) związanej z rozbudową traktu tylnego; 3 – trzecia faza (do ok. 1400 r.), murowana elewacja kamienicy C i A; 4 – przebudowa piętra budynku północnego, XV w. (?); 5 – murowana elewacja budynku środkowego (B) z ok. 1500 r. Oprac. M. Prarat

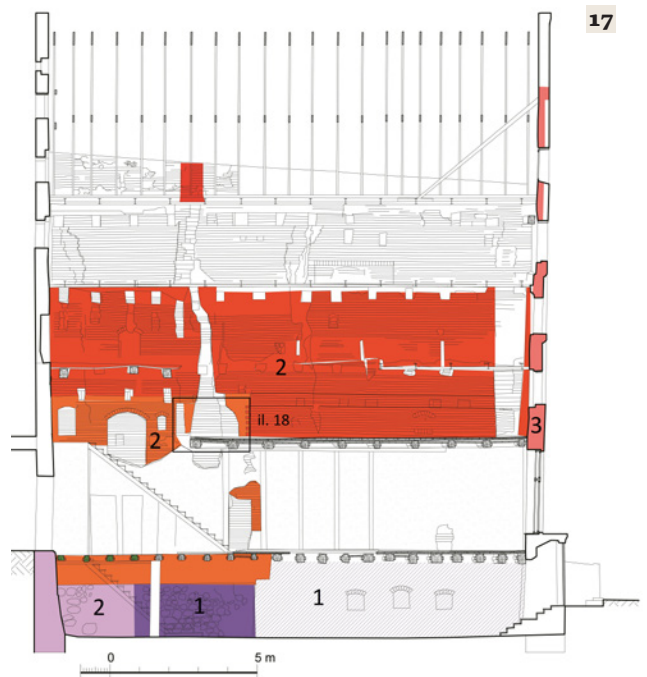
16. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Western façade. Chronological stratification. Designations: 2 – longitudinal walls from phase 2 (14th century) associated with the extension of the back bay; 3 – phase 3 (up to approx. 1400), masonry façade of tenement house C and A; 4 – reconstruction of the first floor of the northern building, 15th century (?), 5 – masonry façade of the middle building (B) from approx. 1500. Prepared by M. Prarat

17. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Kamienica południowa A, ściana południowa. Rozwarstwienie chronologiczne. Oznaczenia: 1 – etapy związane z pierwszą fazą budowlaną, XIII/XIV w.; 2 – etapy związane z drugą fazą budowlaną XIV w.; 3 – dostawienie murowanej elewacji ok. 1400 r. Oprac. M. Prarat

17. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Southern tenement house A, southern wall. Chronological stratification. Designations: 1 – stages associated with construction phase 1, 13th/14th century; 2 – stages associated with construction phase 2 in the 14th century; 3 – masonry façade added approx. 1400. Prepared by M. Prarat

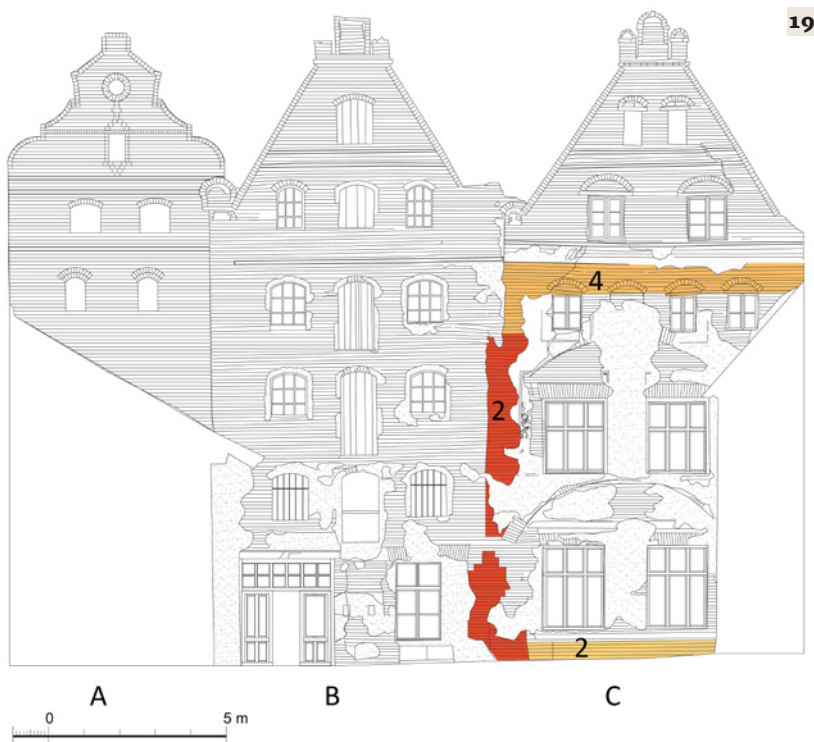
18. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Kamienica południowa A, ściana południowa. Rozwarstwienie chronologiczne. Oznaczenia: A – wtórnie wykonana i zamurowana wnęka z polichromią; B – wtórnie rozkuty i zamurowany przewód kominowy; C – wtórnie zamurowany oryginalny przewód kominowy w grubości muru. Fot. M. Prarat, 2016

18. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Southern tenement house A, southern wall. Chronological stratification. Designations: A – secondary development and bricking up of the recess with polychrome; B – secondary enlargement and bricking up of the chimney flue; C – secondary bricking up of the original chimney flue in the wall's depth. Photo by M. Prarat, 2016

chamfered cuts of the window openings at the height of the current store display, two fragments of symmetrical recesses in the central axis between the window openings and two fragments of external chamfered cuts at the edge of the current first-floor windows. The wall structure from this stage rises to the height of the second-floor windows. The articulation of the façade emerging from the few fragments shows that it had a slightly different, more disconnected layout in relation to building A. Perhaps, therefore, it was built a little earlier³⁹.

The maximum height of the Gothic fragments of the façade corresponds to the preserved structure in the courtyard façade (fig. 19). Between the first- and second-floor windows, at the junction with tenement house B, a part of the wall clearly differs. It can therefore be assumed that this is the height of the Gothic tenement house.

19

The front façade C was further transformed even before the mid-16th century. The fragment at the height of the first floor was overlaid, which was associated with a change in the width of the window openings (fig. 16, phase 4). Similarly, four arches closing the small window openings of the second floor in the courtyard façade were laid (fig. 19, phase 4).

The smallest extent of changes was distinguished for the middle building B. The stage of extension with the second basement bay and raising of the longitudinal walls to the height of the second floor is associated with a fragment of the chamfered edge in the front façade. However, this original trace of articulation is too small

W owym czasie budynek ten był już integralnie związany z kamienicą północną C, zapewne od początku pełniąc funkcję gospodarczą⁴⁰.

Około 1500 roku nad piwnicą B założono zachowany w dużym stopniu do dziś (głównie w trakcie tylnym) strop gęstobelkowy (il. 12). Belki oparto na murlatach spoczywających na odsadźce, zapewne w miejscu wcześniejszej – analogicznej – konstrukcji. Z tego samego czasu pochodzi również strop pierwszego piętra⁴¹. Z przebudową tą można wiązać znaczne fragmenty elewacji zachodniej do wysokości drugiego piętra (il. 16, faza 5.). W przyziemiu zachowały się fragmenty dwóch łęków, mniejszego (otworu okiennego lub drzwiowego) oraz drugiego, nieco większego, prawdopodobnie przejazdu.

Próba rekonstrukcji formy i układu wybranych faz do połowy XVI wieku

W toku powyższego rozwarstwienia chronologicznego przynajmniej częściowo możliwe jest określenie układu przestrzenno-funkcjonalnego budynków wraz z formą ich elewacji.

Najstarsza zabudowa, zapewne z **końca XIII lub początku XIV wieku**, miała kamienne, jednoprzestrzenne piwnice, założone na planie prostokątów o wymiarach 8 × 10 m – budynek C, 6 × 12 m – budynek B, 4,6 × 12 m – budynek A. Na tym etapie badań brak jest widocznych śladów struktury

to be a basis for drawing any meaningful conclusions. At that time, the building was already integrally joined with the northern tenement house C, probably with an economic function from the beginning⁴⁰.

Around 1500, a narrow-spaced beam ceiling, preserved to a large extent until today (mainly in the back bay), was installed over basement B (fig. 12). The beams were supported on wall plates resting on the plinth course, probably in the place of an earlier analogous structure. The ceiling of the first floor also dates back to the same time⁴¹. Significant fragments of the western façade up to the height of the second floor can be associated with this reconstruction (fig. 16, phase 5). Fragments of two arches have been preserved in the basement walls, a smaller one (for a window or door opening) and another, a bit larger one, probably for a gateway.

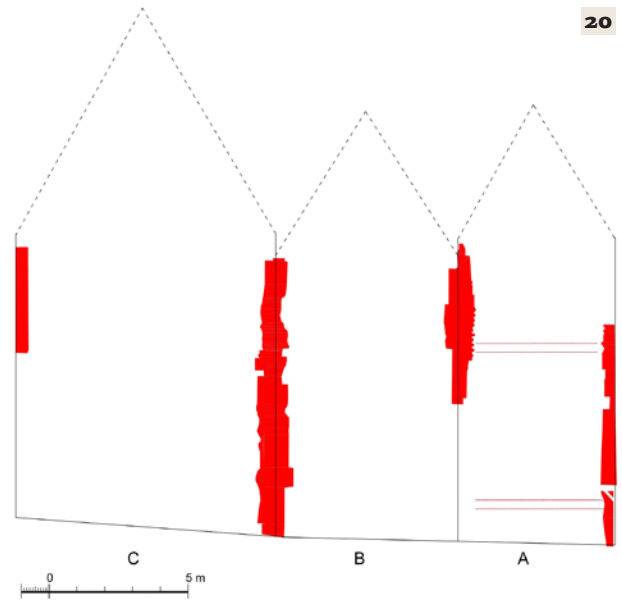
Attempt to reconstruct the form and layout of selected phases until the mid-16th century

Within the above chronological stratification, it is at least in part possible to determine the spatial and functional layout of the buildings along with the form of their façades.

The oldest buildings, probably dating back to the late 13th or early 14th century, had single-space basements of stonework, founded on rectangular planes with dimensions of 8 × 10 m – building C,

naziemnej łączącej się z kamiennymi piwnicami. Można zatem przyjąć, że domy te mogły być zbudowane z drewna w konstrukcji szkieletowej⁴². Ich funkcja nie jest znana, być może jednak wszystkie były mieszkalne. Do najbardziej znanych przykładów takiej zabudowy w Toruniu należą: dom na ul. Wielkie Garbary 7 datowany na 1370 rok (d)⁴³, Wielkie Garbary 11 z 1300 roku (d)⁴⁴ i dom w miejscu pierwszego traktu Kamienicy pod Gwiazdą⁴⁵.

Dostawienie traktów tylnych (wydłużenie wszystkich budynków średnio do 16 m) w XIV wieku łączyło się z wyprowadzeniem murów wzdłużnych na wysokość około 10 m. Budynki A i C miały charakter mieszkalny (il. 20). Można dość dobrze zrekonstruować układ przestrzenny kamienicy A (il. 21). Miała ona już wykształcony układ dwutraktowy, wydzielony zapewne przez ścianę szkieletową⁴⁶. Wielka sieni zajmowała zdecydowanie większą część parteru (12 m długości i ponad 5 m wysokości). W ścianie wzdłużnej znajdowała się wnęka. W narożniku południowo-wschodnim funkcjonowało urządzenie ogniowe. Dym spod kaptura odprowadzany był do komina kanałem wymurowanym w grubości ściany. Dwukondygnacyjny, dość płytki trakt tylny (o długości niecałych 4 m), o wysokości prawie równej sieni, miał funkcję mieszkalną. Na piętrze zachowane są tam trzy wnęki. Taki podział wysokościowy wymagał, bardzo popularnej w domach toruńskich, galerii komunikującej poziomo na różnych wysokościach.

6 × 12 m – building B, 4.6 × 12 m – building A. At this stage of research, there are no visible traces of above-the-ground structures that would be connected to the stonework basements. It can therefore be assumed that these houses could be made as timber-framed structures⁴². The function of these houses is unknown, but perhaps all of them were residential. The most famous examples of such development in Toruń are: the house at 7 Wielkie Garbary Street, dated to 1370 (d)⁴³, 11 Wielkie Garbary Street of 1300 (d)⁴⁴ and the house in the place of the first bay of Kamienica pod Gwiazdą (Tenement House under the Star)⁴⁵.

19. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Elewacje podwórzowe. Rozwarstwienie chronologiczne faz średniowiecznych. Oznaczenia: 2 – etapy drugiej fazy z XIV w.; 4 – czwarta faza związana z przebudową piętra kamienicy północnej C, XV w. (?). Oprac. M. Prarat

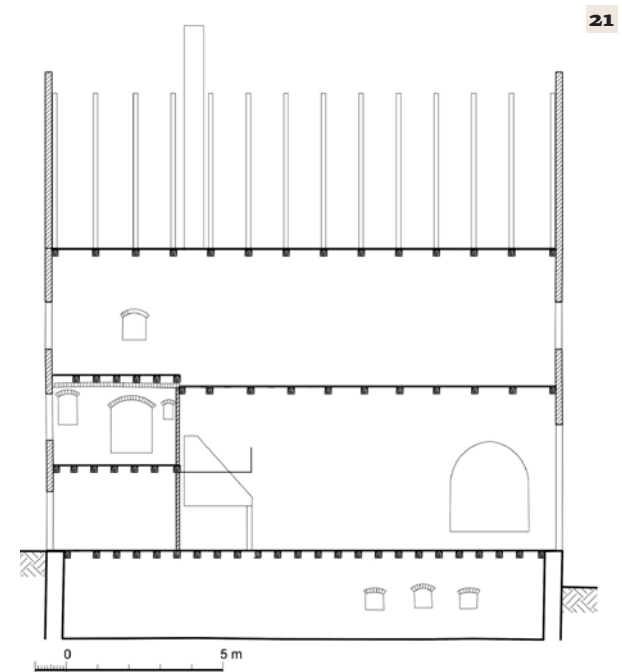
19. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Courtyard façades. Chronological stratification of medieval phases. Designations: 2 – stages of phase 2 from the 14th century; 4 – phase 4 associated with the reconstruction of the first floor of northern tenement house C, 15th century (?). Prepared by M. Prarat

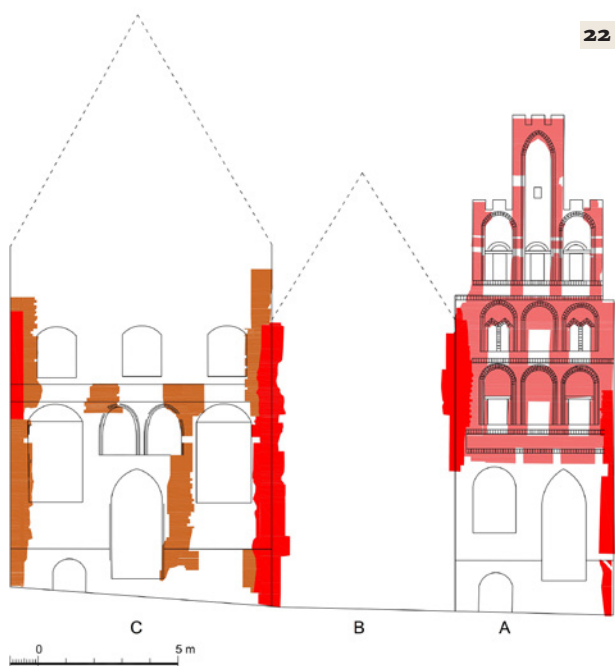
20. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Hipotetyczna wysokość elewacji frontowych, XIV w. Kolorem zaznaczono istniejącą strukturę. Oprac. M. Prarat

20. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Hypothetical height of the front façades, 14th century. The existing structure is marked in colour. Prepared by M. Prarat

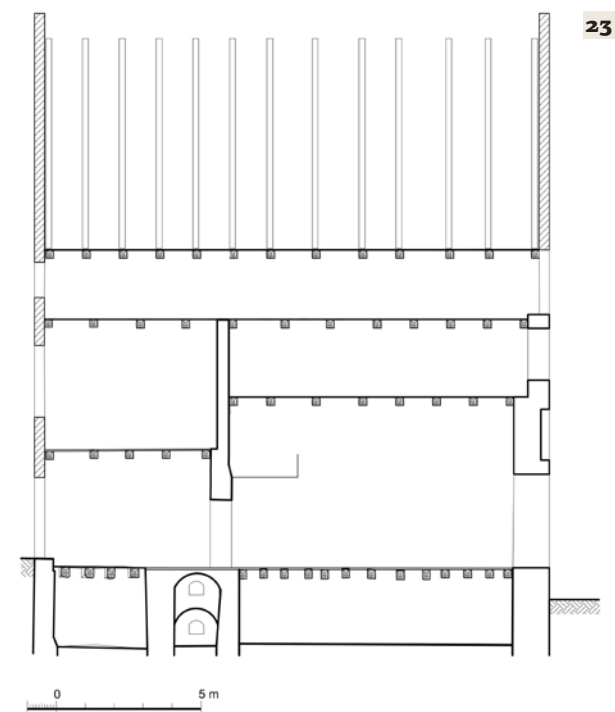
21. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Rekonstrukcja, kamienica południowa, przekrój podłużny z widokiem na ścianę południową, XIV w. Oprac. M. Prarat

21. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Reconstruction, southern tenement house, longitudinal section with a view of the southern wall, 14th century. Prepared by M. Prarat

22

23

Schody do niej musiały prowadzić z narożnika północno-wschodniego wielkiej sieni. Dość nietypowo przedstawia się kolejna kondygnacja, zapewne o funkcji spichlerzowej, o znacznej wysokości ponad 4 m⁴⁷. Zarówno elewacje tylne, jak i frontowe wszystkich budynków mogły być wykonane w konstrukcji szkieletowej.

Na początku XV wieku budynek A miał już murywaną ścianę frontową (il. 22). Była to trójstrefowa fasada z dwuosiowym parterem, trójosiową częścią

The extension with the back bays (extension of all the buildings to 16 m on average) in the 14th century entailed erection of the longitudinal walls to a height of approx. 10 m. Buildings A and C were residential (fig. 20). It is possible to reconstruct the spatial layout of tenement house A (fig. 21). It already had a developed double-bay layout, probably separated by a timber-framed wall⁴⁶. The great hall occupied the vast majority of the ground floor (12 m in length and over 5 m in height). There was a recess in the longitudinal wall. In the south-eastern corner, a fire furnace was operated. Smoke from under the hood was discharged to the chimney via a flue laid in the depth of the wall. A two-storey, fairly shallow back bay (less than 4 m in length), with a height almost equal to the hall, had a residential function. There are three recesses preserved on the first floor. Such a height division required a gallery, very popular in Toruń houses, which provided a passageway between different height levels. Stairs to it must have led from the north-eastern corner of the great hall. Quite unusual is the next storey, which probably served as a granary, with a significant height of over 4 m⁴⁷. Both the back and front façades of all the buildings could have been made as timber-framed structures.

22. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Rekonstrukcja, elewacje frontowe z ok. 1400 r. Kolorem zaznaczono istniejącą strukturę. Oprac. M. Prarat

22. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Reconstruction, front façades from approx. 1400. The existing structure is marked in colour. Prepared by M. Prarat

23. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Rekonstrukcja, kamienica północna, przekrój podłużny z widokiem na ścianę południową, początek XV w. Oprac. M. Prarat

23. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Reconstruction, northern tenement house, longitudinal section with a view of the southern wall, early 14th century. Prepared by M. Prarat

24. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Rekonstrukcja, elewacje frontowe z ok. 1500 r. Kolorem zaznaczono istniejącą strukturę. Oprac. M. Prarat

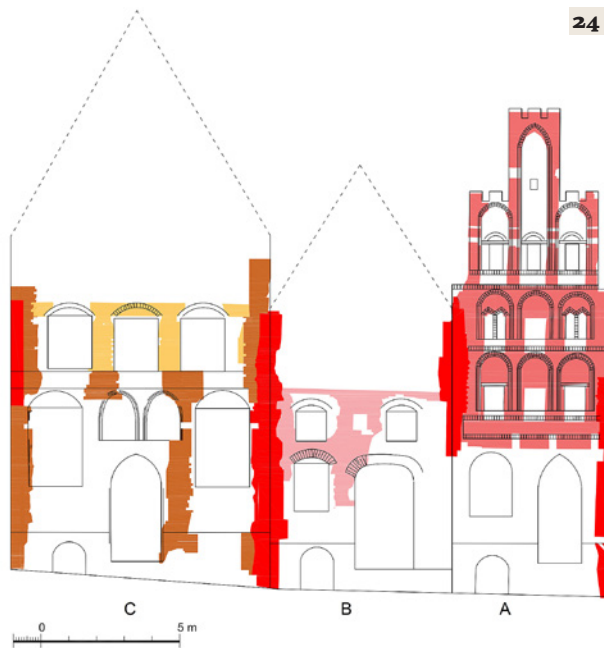
24. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Reconstruction, front façades from approx. 1500. The existing structure is marked in colour. Prepared by M. Prarat

25. Toruń, zespół budynków przy ul. Mostowej 6. Rekonstrukcja, rzut przyziemia z ok. 1500 r. Znakiem zapytania zaznaczono przypuszczalną komunikację z podwórzem. Oprac. M. Prarat

25. Toruń, the complex of buildings at 6 Mostowa Street. Reconstruction, basement wall plan, approx. 1500. Question mark denotes the possible passageway to the yard. Prepared by M. Prarat

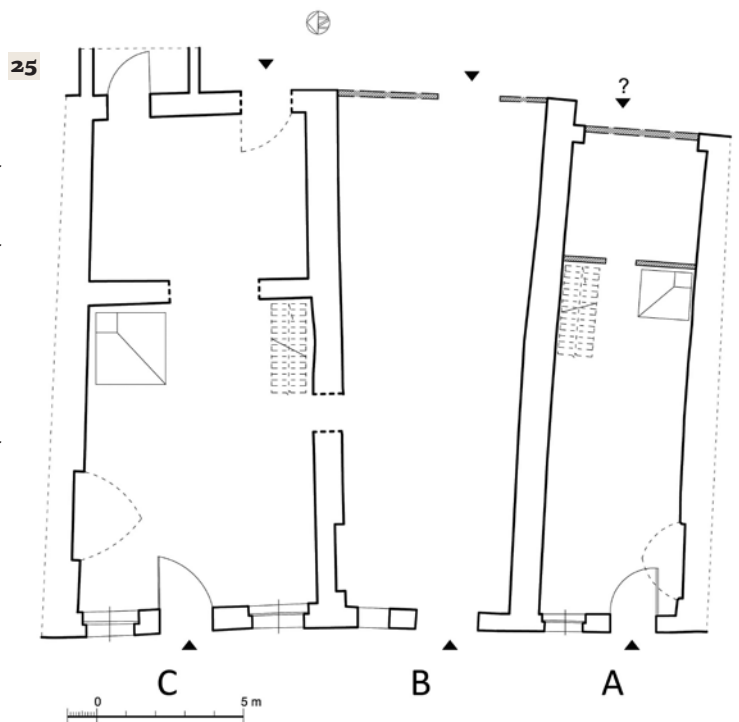
środkową z okienkami biforyjnymi oraz blendami na osi środkowej⁴⁸. Zakończona była szczytem schodkowym i dzielona szerokimi fryzami.

Najprawdopodobniej w tym czasie wymurowana była już również elewacja frontowa budynku C. Najbardziej rozbudowana była jej część parterowa z dużymi skrajnymi otworami okiennymi i dwoma mniejszymi blendami nad środkowym portalem wejściowym. W strukturze murowanej piętra zachowane są ślady dwóch (pierwotnie zapewne trzech)

dużych otworów okiennych. Niewykluczone, że strefa górna elewacji wykonana była jeszcze w konstrukcji szkieletowej⁴⁹.

Podziały wysokościowe zachowanej elewacji C pozwalają na próbę przedstawienia również podziałów wewnętrznych (il. 23). Wielka sień w przednim traktie musiała mieć wysokość około 6 m. W traktie tylnym prawdopodobnie funkcjonowały dwie izby mieszkalne (o wysokości 4,1 i 4,5 m). Dolna ogrzewana była ciepłym powietrzem z wtórnie wprowadzonego hypokaustum. W ścianie międzytraktowej znajdowało się przejście pomiędzy pomieszczeniami. W narożniku północno-wschodnim wielkiej sieni usytuowany był kaptur kominowy (prawdopodobnie połączony również z kanałem pieca piwnicznego). W narożniku przeciwnym musiały znajdować się schody prowadzące zapewne na galerię komunikującą tylny trakt na piętrze⁵⁰. Nad sienią znajdowało się niskie pomieszczenie magazynowe (o wysokości

At the beginning of the 15th century, building A already had a masonry front wall (fig. 22). It was a three-zone façade with a two-axis ground floor, a three-axis central part with biforate windows and blind arcades in the central axis⁴⁸. It was topped with a stepped gable and divided with wide friezes.

Most probably, the front façade of building C was already laid at that time. Its first-floor part was the most developed one, with large window openings at the extremes and two smaller blind arcades over the central entrance portal. Traces of two (originally probably three) large window openings have been preserved in the masonry structure of the first floor. It cannot be excluded that the upper zone of the façade was still made as a timber-framed structure⁴⁹.

The height divisions of the preserved façade C allow for an attempt to present also internal divisions (fig. 23). The great hall in the front bay must have been approx. 6 m high. The back bay probably accommodated two residential rooms (with a height of 4.1 and 4.5 m). The lower one was heated with hot air from the secondarily introduced hypocaust. The inter-bay wall featured a passage between the rooms. In the north-eastern corner of the great hall there was a chimney hood (probably also connected to the basement furnace flue). In the opposite corner, there must have been stairs leading probably to the gallery being the passageway to the back bay first floor⁵⁰. Above the hall, there was a low storage room (2.6 m high), and another low usable floor (slightly more

2,6 m), natomiast nad obydwoma traktami – kolejne niskie piętro użytkowe (nieco powyżej 2,3 m). Elewacja tylna była zapewne jeszcze szkieletowa.

Na początku XVI wieku zespół przedstawiał się następująco (il. 24, 25). Od strony południowej funkcjonował dwutraktowy dom mieszkalno-magazynowy o elewacji ze szczytem schodkowym A. W części północnej znajdowała się znacznie większa kamienica C o takiej samej funkcji. Dodatkowo przebudowano w niej otwory okienne piętra.

Budynek środkowy B pełnił funkcję przejazdu na podwórze i spichlerza, przynależąc funkcjonalnie do domu C (choć zapewne pełnił taką funkcję już w momencie rozbudowy traktów)⁵¹. Na jego uproszczoną elewację składał się dwuosiowy parter z przejazdem bramnym i otworem okiennym lub drzwiowym oraz dwuosiowa strefa środkowa z otworami okiennymi. Wyższa kondygnacja ze szczytem, być może analogicznie do budynku C, wykonana była jeszcze w konstrukcji szkieletowej.

Wysokość stropów i nieznacznie zachowane na elewacji fragmenty pozwalają przypuszczać, że znajdowały się tam przedproża i szyje piwniczne. Zostały one przedstawione jedynie schematycznie. Od podwórza funkcjonowała piętrowa oficyna skomunikowana z budynkiem C. Zapewne w I. połowie XVI wieku dostawiono dodatkowo oficynę do budynku A⁵².

Kolejne przekształcenia związane były z inwestycją budowlaną, która w zasadniczym stopniu ukształtowała dzisiejszy obraz całego zespołu. W połowie XVI wieku wszystkie budynki zakupił burmistrz Bernhard Pulman. W ramach gruntownej nadbudowy i przebudowy wyrównano poziomy budynków B i C, wymieniając wszystkie elementy konstrukcji drewnianych. Ujednolicono formę fasady frontowej, zakładając półkoliste szczyty i wymurowano elewacje podwórzowe. Budynek A zaczął pełnić funkcję spichlerza, B przejazdu i spichlerza o nieco zmienionej formie. Bogato zdobionym domem mieszkalnym pozostał budynek C.

Wnioski

Przeprowadzone badania architektoniczne wykazały cały szereg przekształceń w średniowiecznych budynkach, utożsamianych do tej pory głównie z połową XVI wieku. Relikty najstarszej struktury uchwytnie

than 2.3 m high) above both bays. The back façade was probably still a timber-framed structure.

At the beginning of the 16th century, the complex was developed as follows (fig. 24, 25). From the southern side, there was a double-bay residential and warehouse house with a façade topped with a stepped gable A. In the northern part there was a much larger tenement house C with the same function. In addition, its window openings were rebuilt.

The middle building B served as a gateway to the yard and granary, belonging functionally to house C (although it probably served that function already at the time of extension of the bays)⁵¹. Its simplified façade consisted of a two-axis ground floor with a gateway and a window or door opening, and a two-axis central zone with window openings. The upper storey with the gable, possibly similarly to building C, was still made as a timber-framed structure.

The height of the ceilings and the scanty fragments preserved on the façade allow for a supposition that there were stoops and descending stairs (basement necks). They are depicted only schematically. From the yard, there was a storeyed annexe connected via a passageway with building C. Probably in the first half of the 16th century, building A was additionally extended with an annexe⁵².

Subsequent transformations were associated with a construction investment, which to a large extent shaped today's layout of the entire complex. In the mid-16th century, all the buildings were bought by mayor Bernhard Pulman. As part of a thorough extension and reconstruction, the levels of buildings B and C were evened, with all component parts of wooden structures replaced. The form of the front façade was unified with the installation of semi-circular gables and laying of courtyard façades. Building A began to serve as a granary, and building B as a gateway and a granary with a slightly changed form. Building C remained a lavishly decorated residential house.

Conclusions

Architectural research carried out demonstrated a number of transformations in the medieval buildings, identified so far mainly to the mid-16th century. The relics of the oldest structure are mainly

są głównie w przestrzeni piwnic i elewacji, częściowo także ścian wzdłużnych.

W toku analizy wyodrębniono relikty najstarszej, jednotraktowej zabudowy, charakterystycznej dla Starego Miasta w Toruniu na przełomie XIII i XIV wieku. W XIV wieku w pełni ukształtowana została ceglana forma i układ dwutraktowy budynków A i C. Budynek północny C był typowym przykładem domu-składu z dużą wielką sienią, mieszkalnym tylnym traktem o innych wysokościach stropów i magazynowym poddaszem. Nieco odmienny charakter, o zaburzonych proporcjach piętra i traktu tylnego, miał budynek południowy A.

Murowane elewacje frontowe, choć wtórne w stosunku do ścian wzdłużnych, powstały w okresie od około 1400 do około 1500 roku. Elewacje tylne, ze szkieletowych na ceglane, wymieniono zapewne dopiero podczas przebudowy w połowie XVI wieku. Budynek środkowy B, po rozbudowie na dwutrakt, pełnił przypuszczalnie od razu funkcję przejazdu i spichlerza.

Otrzymujemy zatem obraz rozwiązań przestrzennych, formalnych i konstrukcyjnych z jednej strony typowych dla zabudowy toruńskiej, z drugiej – odbiegających od spotykanych lokalnych rozwiązań.

Z przeprowadzonej analizy wyłania się również szereg dalszych pytań badawczych, między innymi dotyczących wielkości parcel i najstarszej jednotraktowej zabudowy kamiennieo-drewnianej, relacji zastosowania konstrukcji murowanej i drewnianej w wykształconych układach dwutraktowych i w końcu komunikacji pomiędzy pomieszczeniami.

Szczególnego znaczenia nabiera struktura budynku A. W pełni czytelna jest tam elewacja schodkowa (obok szczytowej kamienicy na ul. Kopernika 15 oraz kalenicowej na ul. Piekary 4). Z tym rozwiązaniem formalnym najbardziej utożsamiany jest obecnie obraz średniowiecznego domu mieszkalnego w Toruniu. Równie wartościowe są podziały widoczne na ścianie wzdłużnej południowej. Na całej jej przestrzeni bardzo dobrze zachowany jest obraz najstarszego układu dwutraktowego domostwa toruńskiego.

Stan zachowania całego zespołu jest bardzo zły, jego przyszłość zaś nieokreślona. Wnioski płynące z niniejszych badań powinny zostać uwzględnione podczas ewentualnej adaptacji. Zachowana średniowieczna struktura piwnic, elewacji schodkowej

discernible in the basement and façade spaces, and partly also in the longitudinal walls.

In the course of the analysis, the relics of the oldest one-bay building, characteristic for the Old Town in Toruń at the turn of the 14th century, were recognised. In the 14th century, the brickwork form and the double-bay layout of buildings A and C were fully developed. The northern building C was a typical example of a house-warehouse with a large great hall, a residential back bay with different ceiling heights and an attic storage. The southern building A had a slightly different character, with disturbed proportions of the first floor and the back bay.

The masonry front façades, though secondary in relation to the longitudinal walls, were built from approx. 1400 to approx. 1500. The back façades were replaced from timber-framed to brickwork probably only during the reconstruction in the mid-16th century. The middle building B, after extension into a double-bay, probably served as a gateway and a granary.

Therefore, the final picture of spatial, formal and construction solutions is on the one hand typical of the Toruń buildings, and on the other deviating from the solutions encountered locally.

The analysis carried out also rises a number of further research questions, including on the size of the plots and the oldest single-bay stonework and wooden buildings, the relationships between the use of brickwork and wooden structures in the developed double-bay layouts and finally the passageways between the rooms.

The structure of building A is of particular importance. Its stepped façade is perfectly pronounced (besides the gabled façade of the tenement house at 15 Kopernika Street and the ridged façade of the house at 4 Piekary Street). This formal solution is currently the strongest identification of the picture of a medieval residential house in Toruń. Equally valuable are the divisions visible on the southern longitudinal wall. The picture of the oldest double-bay layout of a residential house in Toruń is very well preserved throughout its area.

The state of conservation of the entire complex is very poor, and its future contingent. The conclusions from this study should be taken into consideration when designing a possible adaptation. The preserved medieval structure of the basements, the stepped

oraz ściany wzdłużnej budynku południowego powinna być bezwzględnie zachowana i uczyniona, jednak w harmonijnej kompozycji z późniejszymi przekształceniami.

Dla pełnego rozpoznania najstarszych przekształceń badania architektoniczne powinny być kontynuowane podczas prac budowlanych. Konieczne wydaje się również wykonanie badań stratygraficznych dla niedostępnych pomieszczeń budynku C oraz badań archeologicznych na podwórzu i częściowo w piwnicach. ■

Podziękowanie

W miejscu tym chciałbym serdecznie podziękować dr inż. arch. Bożenie Zimnowodzie-Krajewskiej za kapitalną szkołę badań architektonicznych oraz cenne uwagi podczas pisania tekstu.

Dr Maciej Prarat, pracownik Zakładu Konserwatorstwa Instytutu Zabytkoznawstwa i Konserwatorstwa Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Jego obszar zainteresowań jest związany z badaniami architektonicznymi, historią technik budowlanych oraz historią techniki. Członek PKN ICOMOS oraz oddziału toruńskiego SKZ.

façade and the longitudinal wall of the southern building should be strictly preserved and articulated, though in a harmonious composition with the subsequent transformations.

With a view to ensuring the full recognition of the oldest transformations, architectural research should be continued during any construction works. It also seems necessary to perform stratigraphic analyses for inaccessible rooms of building C and archaeological research in the yard and partly in the basements. ■

Acknowledgements

I would like to thank Bożena Zimnowoda-Krajewska, PhD Eng. Arch., for her great lessons on architectural research and valuable remarks while I was writing this text.

Maciej Prarat, PhD, an employee of the Heritage Conservation Department, Institute for the Study, Restoration and Conservation of Cultural Heritage, Nicolaus Copernicus University in Toruń. His area of interest focuses on architectural research, the history of construction techniques and the history of technology. Member of PNC ICOMOS and Historical Monuments & Art Conservators Association Poland, Toruń Branch.

Przypisy

- 1 M. Arszyński, *Toruń na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO*, „Rocznik Toruński” 1999, t. 26, s. 9-24.
- 2 Dokumentacja konserwatorska z badań złożona została w archiwum Miejskiego Konserwatora Zabytków w Toruniu, archiwum Wydziału Sztuk Pięknych UMK w Toruniu. Dostępna jest również na stronie: <http://www.projektmostowa6.umk.pl> [data dostępu: 25.02.2018]. Prezentowane w niniejszym artykule wyniki zawierają także późniejsze spostrzeżenia, nie zawarte w dokumentacji.
- 3 Projekt realizowany był w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Kujawsko-Pomorskiego na lata 2007-2013, Działanie nr 5.4: Wzmocnienie regionalnego potencjału badań i rozwoju technologii.
- 4 W ramach pięciu głównych faz budowlanych wyodrębniono 19 etapów. Z racji tego, że nie zawsze można je przyporządkować chronologicznie, w prezentowanych rysunkach rozrózniono je kolorystycznie, ale już bez opisu. Nie ujęto w nich także późniejszych faz i etapów budowlanych, mających miejsce po połowie XVI w.
- 5 B. Zimnowoda-Krajewska, *Badania architektury ceglanej – kryteria analityczne i graficzna interpretacja wniosków*, [w:] *Badania architektoniczne. Historia i perspektywy rozwoju*, Toruń 2015, s. 121-139.
- 6 Podkład inwentaryzacyjny do badań opracowany został przy pomocy tachimetrii przez zespół: Maciej Prarat, Martyna Grabowska, Magdalena Kumorowicz.

Endnotes

- 1 M. Arszyński, *Toruń na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO*, “Rocznik Toruński” 1999, vol. 26, pp. 9-24.
- 2 The conservation documentation from the study was submitted to the archives of the Municipal Monument Protection Officer, the archives of the Faculty of Fine Arts, Nicolaus Copernicus University in Toruń. It is also available online at: <http://www.projektmostowa6.umk.pl> [accessed on: 25/02/2018]. The results presented in this paper also contain later observations, which were not included in the documentation.
- 3 The project was implemented as part of the Regional Operational Programme for Kuyavian-Pomeranian Voivodeship for the years 2007-2013, Measure 5.4: Strengthening the regional potential of research and technology development.
- 4 As part of the five major construction phases, 19 stages were identified. Due to the fact that it is not always possible to assign them chronologically, the presented drawings use colour coding but without descriptions. Further, they do not feature any later phases and stages of construction dating after the mid-16th century.
- 5 B. Zimnowoda-Krajewska, *Badania architektury ceglanej – kryteria analityczne i graficzna interpretacja wniosków*, [in:] *Badania architektoniczne. Historia i perspektywy rozwoju*, Toruń 2015, pp. 121-139.
- 6 The survey base layout for the study was developed using the tachometric method by a team composed of: Maciej Prarat, Martyna Grabowska, Magdalena Kumorowicz.

- 7 Autorom badań nie udało się wejść do pomieszczeń na pierwszym piętrze budynku północnego.
- 8 Szczegółowy opis węzłów badawczych oraz analiza przekształceń budowlanych zaprezentowana została w dokumentacji konserwatorskiej.
- 9 *Die Bau und Kunstdenkmäler des Kreises Thorn (Stadt Thorn)*, Beilage No. 8, hrsg. Johannes Heise, Danzig 1889, s. 231.
- 10 G. Chmarzyński, *Sztuka w Toruniu. Zarys dziejów*, Toruń 1933, [w:] G. Chmarzyński i jego dzieło „Sztuka w Toruniu”, Toruń 2014, s. 96, ryc. 85 [83].
- 11 J. Frycz, *Spichrze przy ul. Mostowej 6 w Toruniu, woj. bydgoskie. Wstępna dokumentacja naukowa opracowana do użytku PP PKZ*, mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków [dalej: WUOZ], Toruń 1957; Zestawienie dokumentacji PP PKZ z lat 1957-1962; zob.: *Województwo bydgoskie, Katalog dokumentacji i prac konserwatorskich Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków 1951-1971*, Warszawa 1973, s. 44 (spichlerz ul. Mostowa 6).
- 12 J. Frycz, tamże, s. 9-10. W tym samym okresie opracowano również pierwszą inwentaryzację pomiarowo-rysunkową, zob.: *Inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa budynku na ul. Mostowa 6*, oprac. zespół pod kierunkiem Stefana Narębskiego, mps w archiwum Biura Miejskiego Konserwatora Zabytków w Toruniu [dalej: BMKZ Toruń], Toruń 1957.
- 13 I. Sławiński, *Badania architektoniczne z elewacji frontowych (zachodnich) budynków mieszkalnych w Toruniu przy ul. Mostowej nr 6*, mps w archiwum BMKZ, Toruń 1971.
- 14 Tamże, s. 23-24 oraz *Podsumowanie wyników badań z kolejnych przemian zespołu* (w tejże dokumentacji), s. 1.
- 15 I. Sławiński, *Badania...*, s. 24-26; *Podsumowanie...*, s. 1.
- 16 *Inwentaryzacja fotogrametryczna elewacji budynków przy ul. Mostowej w Toruniu*, oprac. Okręgowe Przedsiębiorstwo Geodezyjno-Kartograficzne w Bydgoszczy, mps w archiwum BMKZ, Toruń 1983.
- 17 J. Tajchman, *Ze studiów nad wieżbami storczykowymi Torunia*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1989, z. 13; *Nauki Humanistyczno-Społeczne*, z. 176, s. 191-206. Zespół ten wymieniany był też w najważniejszych katalogach zabytków. Zob.: *Województwo bydgoskie, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”*, Seria A, t. 7: „Zabytki architektury i budownictwa w Polsce”, z. 2, Warszawa 1972, s. 12; *Zabytki architektury województwa bydgoskiego*, Bydgoszcz 1974, s. 260.
- 18 K. Mikulski, *Właściciele i funkcje działek w kwartale świętojańskim od końca XIV do początku XIX wieku*, BLOK „W”, mps w archiwum BMKZ, Toruń 1998. Zob. również: K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII w.*, Toruń 1999.
- 19 E. Gąsiorowski, *Późnogotyckie szczyty o półkolistych zwieńczeniach w kamienicach miast dawnych Prus Królewskich*, [w:] *Conservatio est aeterna creatio. Księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi*, Toruń 1999, s. 171-191.
- 20 K. Zimna-Kawecka, *Działalność konserwatorska na terenie województwa pomorskiego w latach 1920-1939*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Mariana Arszyńskiego, Toruń 2011, Katalog, s. 615, mps w archiwum Zakładu Konserwatorstwa UMK.
- 21 J. Tajchman, *Toruńskie elewacje w typie tzw. Domu Kopernika*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia*, t. 1, Toruń 2013, s. 126-143.
- 22 Z. Nawrocki, *Historyczne kamienice w Toruniu. Gotyk*, Toruń 2016, s. 78-80.
- 23 W kamienicy B w trakcie zachodnim znajduje się sklepienie kolebkowe, w trakcie wschodnim strop gęstobelkowy.
- 7 The authors of the study were unable to access the rooms on the first floor of the northern building.
- 8 A detailed description of research nodes and an analysis of building transformations is presented in the conservation documentation.
- 9 *Die Bau und Kunstdenkmäler des Kreises Thorn (Stadt Thorn)*, Beilage No. 8, hrsg. Johannes Heise, Danzig 1889, p. 231.
- 10 G. Chmarzyński, *Sztuka w Toruniu. Zarys dziejów*, Toruń 1933, [In:] G. Chmarzyński i jego dzieło „Sztuka w Toruniu”, Toruń 2014, p. 96, fig. 85 [83].
- 11 J. Frycz, *Spichrze przy ul. Mostowej 6 w Toruniu, woj. bydgoskie. Wstępna dokumentacja naukowa opracowana do użytku PP PKZ*, typescript in the archives of Regional Monuments Protection Office [hereinafter RMPO], Toruń 1957; List of State Studios for Conservation of Cultural Property (PP PKZ) documentation for the years 1957-1962; See: *Województwo bydgoskie, Katalog dokumentacji i prac konserwatorskich Przedsiębiorstwa Państwowego Pracowni Konserwacji Zabytków 1951-1971*, Warszawa 1973, p. 44 (granary at 6 Mostowa Street).
- 12 J. Frycz, *ibid.*, pp. 9-10. In the same period, the first ever measured and drawn survey was prepared, see: *Inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa budynku na ul. Mostowa 6*, collaborative work under the direction of Stefan Narębski, typescript in the archives of Municipal Monuments Protection Office in Toruń [hereinafter: MMPO Toruń], Toruń 1957.
- 13 I. Sławiński, *Badania architektoniczne z elewacji frontowych (zachodnich) budynków mieszkalnych w Toruniu przy ul. Mostowej nr 6*, typescript in MMPO archives, Toruń 1971.
- 14 *Ibid.*, pp. 23-24 and *Podsumowanie wyników badań z kolejnych przemian zespołu* (in this documentation), p. 1.
- 15 I. Sławiński, *Badania...*, pp. 24-26; *Podsumowanie...*, p. 1.
- 16 *Inwentaryzacja fotogrametryczna elewacji budynków przy ul. Mostowej w Toruniu*, prepared by Bydgoszcz Regional Surveying and Cartographic Company, typescript in MMPO archives, Toruń 1983.
- 17 J. Tajchman, *Ze studiów nad wieżbami storczykowymi Torunia*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1989, vol. 13; *Nauki Humanistyczno-Społeczne*, vol. 176, pp. 191-206. The complex has been also mentioned in the most important catalogues of monuments. See: *Województwo bydgoskie, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”*, Series A, vol. 7: „Zabytki architektury i budownictwa w Polsce”, vol. 2, Warszawa 1972, p. 12; *Zabytki architektury województwa bydgoskiego*, Bydgoszcz 1974, p. 260.
- 18 K. Mikulski, *Właściciele i funkcje działek w kwartale świętojańskim od końca XIV do początku XIX wieku*, BLOK “W”, typescript in MMPO archives, Toruń 1998. See also: K. Mikulski, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII w.*, Toruń 1999.
- 19 E. Gąsiorowski, *Późnogotyckie szczyty o półkolistych zwieńczeniach w kamienicach miast dawnych Prus Królewskich*, [in:] *Conservatio est aeterna creatio. Księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi*, Toruń 1999, pp. 171-191.
- 20 K. Zimna-Kawecka, *Działalność konserwatorska na terenie województwa pomorskiego w latach 1920-1939*, doctoral dissertation written under the supervision of Prof. Marian Arszyński, Toruń 2011, Catalogue, p. 615, typescript in the archives of the Heritage Conservation Department, Nicolaus Copernicus University.
- 21 J. Tajchman, *Toruńskie elewacje w typie tzw. Domu Kopernika*, [in:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia*, vol. 1, Toruń 2013, pp. 126-143.

- 24 E. Okoń, *Sprawozdanie z nadzoru konserwatorskiego prowadzonego od dnia 4 X 2007 do dnia 15 II 2008 r. przy pracach zabezpieczających w budynku południowym kamienicy przy ul. Mostowej 6 w Toruniu*, mps w archiwum BMKZ w Toruniu.
- 25 Opis kamienicy A w latach: 1513 – *haws sempl ein speicher*; 1546-1551 – *haws*; 1703 – *speicher*. Opis budynków B i C w latach: 1473 – *haws mitsamt dem speicher dorhinter*; 1510 – *haws und erbe, mitsamt dem speicher hynder dehm haws*; 1579 – *wohnhaus*. Zob. K. Mikulski, *Właściciele...*, jw.
- 26 Technika wzniesienia oraz duża ilość piasku zachowana pod warstwą pobiąły ściany północnej kamienicy A świadczą o tym, że mur ten wykonany został w wykopie wąskoprze-strzennym i od tej strony nie miał być eksponowany. Dopiero podczas kolejnej kampanii budowlanej, związanej z budową piwnicy A, wybrano ziemię, mur zaś pokryto pobiąłą.
- 27 Analiza kamienicy sąsiedniej (od południa), pozwala również stwierdzić, że najpierw powstał budynek A (Mostowa 6), dopiero po nim dostawiono do niego kamienicę południową (Mostowa 4).
- 28 Po jednej wnęce wprowadzono również w ścianach wzdłużnych traktu tylnego.
- 29 Z. Nawrocki uważa, że znajdowały się tam schody na parter. Zob. Z. Nawrocki, jw., s. 78-80. Hipoteza ta może być słuszna, natomiast dziś w przestrzeni tej brak jakichkolwiek śladów po komunikacji pionowej. Górna jej część została wtórnie przeklepią kolebką. Prawdopodobnie miało to miejsce podczas przekształceń w połowie XVI w. Belki stropowe z tego okresu częściowo osadzono właśnie na tym nadmurowaniu.
- 30 Przestrzeń pieca objęła wcześniejszy otwór/wnękę wykonaną podczas pogrubienia ściany międzytraktowej.
- 31 Piwnica oficyny wymurowana została w wątku gotyckim, zaś elewacja w wendyjskim. Przekształcenia te musiały mieć zatem miejsce w XIV, najdalej XV w.
- 32 W jednym fragmencie pomiędzy budynkami B i C widoczne są również w elewacji podwórzowej.
- 33 Kanał w grubości muru zachowany jest do pierwszego piętra w dzisiejszej jego wysokości. Z powodu otynkowania brak dostępu do struktury parteru.
- 34 I. Sławiński, rys. nr 5/6 – elewacja frontowa.
- 35 J. Tajchman, *Toruńskie elewacje...*, s. 134. Wobec wcześniejszych przemian domostwa datacja ta wydaje się jak najbardziej słuszna.
- 36 Wnęka ta została wcięta w istniejącą strukturę muru.
- 37 Dekoracja ta w monografii średniowiecznych malowideł toruńskich datowana jest ogólnie na początek XVI w., co zgadza się chronologią przekształceń budowlanych. W karcie katalogowej podano błędną datę odsłonięcia. Miało to miejsce podczas badań architektonicznych w 2014 r. Zob. M. Jakubek-Raczkowska, J. Raczkowski przy współpracy T. Kowalskiego, *Średniowieczne malowidła ścienne w kamienicach mieszczańskich Starego i Nowego Miasta Torunia*, Toruń 2017, s. 378.
- 38 Kanał pierwotny wymurowano w grubości muru. Wtórny został wykuty ok. 40 cm w kierunku sieni.
- 39 Przykładem elewacji z 2. poł. XIV w. są budynki na ul. Kopernika 15 oraz Żeglarskiej 10.
- 40 Świadczyć o tym może brak jakichkolwiek podziałów na murowanych ścianach wzdłużnych z 2. fazy.
- 41 W przypadku badań dendrochronologicznych rozpiętość wynosiła od ok. 1480 do 1500 r. Zob.: T. Ważny, *Raport z badań dendrochronologicznych budynków na ul. Mostowej 6*, mps w archiwum BMKZ Toruń, próba nr 42, 46, 48.
- 22 Z. Nawrocki, *Historyczne kamienice w Toruniu*. Gotyk, Toruń 2016, pp. 78-80.
- 23 In tenement house B, the western bay has a vaulted ceiling and the eastern bay a narrow-spaced beam ceiling.
- 24 E. Okoń, *Sprawozdanie z nadzoru konserwatorskiego prowadzonego od dnia 4 X 2007 do dnia 15 II 2008 r. przy pracach zabezpieczających w budynku południowym kamienicy przy ul. Mostowej 6 w Toruniu*, typescript in MMPO archives in Toruń.
- 25 Description of tenement house A in the years: 1513 – *haws sempl ein speicher*; 1546-1551 – *haws*; 1703 – *speicher*. Description of buildings B and C in the years: 1473 – *haws mitsamt dem speicher dorhinter*; 1510 – *haws und erbe, mitsamt dem speicher hynder dehm haws*; 1579 – *wohnhaus*. See K. Mikulski, *Właściciele...*, op. cit.
- 26 The erection technique and the large amount of sand preserved under the limewash layer of the northern wall in tenement house A demonstrate that the wall was made in a narrow-space excavation and was not intended to be exposed from this side. It was only during the next construction campaign, associated with the construction of basement A, that soil was removed and the wall was limewashed.
- 27 The analysis of the adjacent tenement house (from the south) also confirms that Building A was erected first (6 Mostowa Street), and only then the southern tenement house (4 Mostowa Street) was annexed to it.
- 28 The longitudinal walls of the back bay were each furnished with one recess.
- 29 Z. Nawrocki claims that there were stairs to the ground floor in that place. See Z. Nawrocki, op. cit., pp. 78-80. This hypothesis may be correct, though today there is no trace of a vertical passageway in this space. Its upper part was re-covered with a vaulted ceiling. This was probably done during the transformations in the mid-16th century. The ceiling beams from this period were partly supported precisely on that overlay.
- 30 The furnace space covered the earlier opening/recess made when the inter-bay wall was thickened.
- 31 The annexe's basement was laid in the Flemish bond, and the façade in the Slavic bond. These transformations must therefore have taken place in the 14th or latest in the 15th century.
- 32 Within one fragment between buildings B and C, they are also visible in the courtyard façade.
- 33 The flue in the wall depth has been preserved up to the first floor in its today's height. Due to the plastering, there is no access to the structure of the ground floor.
- 34 I. Sławiński, fig. 5/6 – front façade.
- 35 J. Tajchman, *Toruńskie elewacje...*, p. 134. In view of the earlier transformation of the residential space, this dating seems to be the most right.
- 36 The recess was cut into the existing wall structure.
- 37 In the monograph of medieval Toruń paintings, this decoration is dated in general to the beginning of the 16th century, which is in line with the chronology of construction transformations. The catalogue card gives an incorrect date of its uncovering. It had place during architectural examinations in 2014. See M. Jakubek-Raczkowska, J. Raczkowski in cooperation with T. Kowalski, *Średniowieczne malowidła ścienne w kamienicach mieszczańskich Starego i Nowego Miasta Torunia*, Toruń 2017, p. 378.
- 38 The original flue was laid in the depth of the wall. The secondary one was chiselled approx. 40 cm towards the hall.
- 39 An example of façades from the second half of the 14th century are buildings at 15 Kopernika Street and 10 Żeglarska Street.

- 42 Najstarszy datowany element drewniany na Mostowej 6 to podciąg w trakcie tylnym piwnicy, pochodzący z 1370 r. Jest to fragment wtórnie użyty, o czym świadczy podłużne wcięcie na środku belki, w które pierwotnie włożone były szczapy wypełnienia konstrukcji szkieletowej. Jeśli element ten pochodzi z tego budynku, w czasie tym funkcjonowały musiały zatem jeszcze jakieś drewniane ściany.
- 43 Literą (d) oznaczono datowanie na podstawie dendrochronologii.
- 44 M. Gzyło, *Szkieletowy dom mieszczkański z XV w. w Toruniu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1992, z. 3, s. 271-291; U. Schaaf, *Dwie konstrukcje szkieletowe przy ul. Wielkie Garbary w Toruniu na tle konstrukcji szkieletowych Niemiec i Północnej Polski*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. J. Tajchmana, mps w archiwum Zakładu Konserwatorstwa UMK, Toruń 1991.
- 45 W obecnej strukturze murowanej zachowany jest tylko odciśnięcie gniazda po poprzecznej ścianie drewnianej. Zob.: J. Tajchman, *Kamienica „Pod Gwiazdą” w Toruniu i jej problematyka konserwatorska*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1994, z. 25: *Nauki Humanistyczno-Społeczne*, z. 280, s. 191-217. Budynkiem szkieletowym, ale już z wykształconym układem dwutraktowym, jest dom na ul. Panny Marii 9. Zob. Z. Nawrocki, *Historyczne...*, s. 81-84.
- 46 W strukturze muru nie znaleziono śladów po murowanej ścianie działowej. Brak też ściany piwnicznej, co dowodzić musi lekkiej konstrukcji przegrody spoczywającej jedynie na belkach stropowych. Ściana taka znana była m.in. w kamienicy na ul. Chełmińskiej 24. Zob. Z. Nawrocki, *Historyczne...*, s. 32.
- 47 Na tym poziomie w części wschodniej zachowana jest jedna wnęka.
- 48 Co dość nietypowe, część środkowa o dwóch poziomach okien doświetlała jedną kondygnację użytkową. Logika podpowiada, aby dokonać podziału czterometrowego pomieszczenia magazynowego na dwa oddzielne, dostosowane do podziału elewacji. W bardzo dobrze zachowanej południowej ścianie wzdłużnej brak jednak jakichkolwiek śladów mogących udowodnić takie rozwiązanie.
- 49 W elewacji brak zachowanych śladów struktury murowanej powyżej okien pierwszego piętra. Mury wzdłużne wyciągnięte były jeszcze przynajmniej na wysokość 3 m.
- 50 Galeria wspomniana jest jeszcze w opisie domu z lat 40. XIX w. Zob.: Archiwum Państwowe w Toruniu, *Akta miasta Torunia*, sygn. F 37, k. 29: *Beschreibung und Taxe*. Kwerendę wykonała I. Brzostowska.
- 51 Wydaje się, że złączenie funkcjonalne obu budynków mogło mieć miejsce już w momencie budowy traktów tylnych. Problemem nierozwiązanym na tym etapie badań pozostaje komunikacja traktu tylnego C z podwórzem i całego budynku środkowego.
- 52 Musiało mieć to miejsce, gdy budynek pełnił jeszcze funkcję mieszkalną. Według badań dendrochronologicznych, drewno na belki stropowe piętra musiały być ścięte po 1527 r. Zob.: T. Ważny, jw., próba nr 58a i b.
- 40 This may be demonstrated by the lack of any divisions on the masonry longitudinal walls of phase 2.
- 41 Dendrochronological analysis confirmed a time range from approx. 1480 to 1500. See: T. Ważny, *Raport z badań dendrochronologicznych budynków na ul. Mostowej 6*, typescript in MMPO archives in Toruń, sample no. 42, 46, 48.
- 42 The oldest dated wooden element in 6 Mostowa Street building is a joist in the back bay of the basement, dating back to 1370. It is a re-used fragment, as evidenced by the longitudinal cut in the centre of the joist, which originally accommodated splints of timber frame infill. If this element originates in this building, then some wooden walls still had to be there at that time.
- 43 The letter (d) denotes dating based on dendrochronological analysis.
- 44 M. Gzyło, *Szkieletowy dom mieszczkański z XV w. w Toruniu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1992, vol. 3, pp. 271-291; U. Schaaf, *Dwie konstrukcje szkieletowe przy ul. Wielkie Garbary w Toruniu na tle konstrukcji szkieletowych Niemiec i Północnej Polski*, master's thesis written under the supervision of Prof. J. Tajchman, typescript in the archives of the Heritage Conservation Department, Nicolaus Copernicus University, Toruń 1991.
- 45 Only an imprint of a nesting from the transverse wooden wall is preserved in the current masonry structure. See J. Tajchman, *Kamienica „Pod Gwiazdą” w Toruniu i jej problematyka konserwatorska*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1994, vol. 25: *Nauki Humanistyczno-Społeczne*, vol. 280, pp. 191-217. A timber-framed building, but with a developed double-bay layout, is the house at 9 Panny Marii Street. See: Z. Nawrocki, *Historyczne...*, pp. 81-84.
- 46 No traces of a masonry partition wall have been found in the wall structure. The basement wall is also missing, which cannot be but a proof of a lightweight design of the partition resting only on the ceiling beams. Such a wall was revealed, among others, in the tenement house at 24 Chełmińska Street. See: Z. Nawrocki, *Historyczne...*, p. 32.
- 47 At this level, one recess is preserved in the eastern part.
- 48 Quite unusually, the middle part with two levels of windows illuminated one usable storey. The logic suggests to divide the four-meter long storage room into two separate rooms aligned with the division of the façade. In the well-preserved southern longitudinal wall, however, there are no traces that would prove such a solution.
- 49 There are no preserved traces of the masonry structure in the façade above the first-floor windows. The longitudinal walls were further erected at least to a height of 3 m.
- 50 The gallery is also mentioned in the description of the house from the 1940s. See: State Archives in Toruń, *Akta miasta Torunia*, file ref. F 37, p. 29: *Beschreibung und Taxe*. The query was carried out by I. Brzostowska.
- 51 It seems that the functional joining of both buildings could take place already when the back bays were built. An unresolved question at this stage of research remains the passageway layout for the back bay C to the yard, and for the entire middle building.
- 52 This must have been built when the building still had a residential function. According to dendrochronological analysis, trees for wooden ceiling beams of the first floor had to be cut down after 1527. See: T. Ważny, op. cit., sample no. 58a and b.

Bibliografia / Bibliography

Literatura / Literature

- Arszyński M., *Toruń na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO*, „Rocznik Toruński” 1999, t. 26.
- Arszyński M., Rejmanowski M. (oprac.), *Województwo bydgoskie*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, Seria A, t. 7: *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce*, z. 2, Warszawa 1972.
- Chmarzyński G., *Sztuka w Toruniu. Zarys dziejów*, Toruń 1933, [w:] Okoń E. (red.), *Gwido Chmarzyński i jego dzieło „Sztuka w Toruniu”*, Toruń 2014.
- Die Bau und Kunstdenkmäler des Kreises Thorn (Stadt Thorn)*, Beilage No. 8, Danzig 1889.
- Gąsiorowski E., *Późnogotyckie szczyty o półkolistych zwieńczeniach w kamienicach miast dawnych Prus Królewskich*, [w:] Krawczyk J. (red.), *Conservatio est aeterna creatio. Księga dedykowana prof. Janowi Tajchmanowi*, Toruń 1999.
- Gąsiorowscy E. i M. (red.), *Zabytki architektury województwa bydgoskiego*, Bydgoszcz 1974.
- Gzyło M., *Szkieletowy dom mieszczkański z XV w. w Toruniu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1992, z. 3.
- Jakubek-Raczkowska M., Raczkowski J. przy współpracy Kowalskiego T., *Średniowieczne malowidła ścienne w kamienicach mieszczkańskich Starego i Nowego Miasta Torunia*, Toruń 2017.
- Mikulski K., *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII w.*, Toruń 1999.
- Nawrocki Z., *Historyczne kamienice w Toruniu. Gotyk*, Toruń 2016.
- Rejmanowski M. (red.), *Katalog dokumentacji i prac konserwatorskich Przedsiębiorstwa Państwowego Pracownie Konserwacji Zabytków 1951-1971, Województwo bydgoskie, Spichlerz ul. Mostowa 6*, Warszawa 1973.
- Tajchman J., *Kamienica „Pod Gwiazdą” w Toruniu i jej problematyka konserwatorska*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1994, z. 25: *Nauki Humanistyczno-Społeczne*, z. 280.
- Tajchman J., *Toruńskie elewacje w typie tzw. Domu Kopernika*, [w:] *Stare i nowe dziedzictwo Torunia*, t. 1, Toruń 2013.
- Tajchman J., *Ze studiów nad więziami storczykowymi Torunia*, „Acta Universitatis Nicolai Copernici Zabytkoznawstwo i Konserwatorstwo” 1989, z. 13: *Nauki Humanistyczno-Społeczne*, z. 176.

Zimnowoda-Krajewska B., *Badania architektury ceglanej – kryteria analityczne i graficzna interpretacja wniosków*, [w:] Arszyński M., Prarat M., Zimnowoda-Krajewska B., Schaaf U. (red.), *Badania architektoniczne. Historia i perspektywy rozwoju*, Toruń 2015.

Źródła rękopiśmienne / Handwritten sources

Akta miasta Torunia, Archiwum Państwowe w Toruniu, sygn. F 37: Beschreibung und Taxe (kwerenda – Brzostowska I.).

Dokumentacje i opracowania / Documentations and studies

- Frycz J., *Spichrze przy ul. Mostowej 6 w Toruniu, woj. bydgoskie*. *Wstępna dokumentacja naukowa opracowana do użytku PP PKZ*, mps w archiwum WUOZ, Toruń 1957.
- Inwentaryzacja pomiarowo-rysunkowa budynku na ul. Mostowa 6*, oprac. zespół pod kierunkiem S. Narebskiego, mps w archiwum BMKZ, Toruń 1957.
- Mikulski K., *Właściciele i funkcje działek w kwartale świętojańskim od końca XIV do początku XIX wieku*, BLOK „W”, mps w archiwum BMKZ, Toruń 1998.
- Okoń E., *Sprawozdanie z nadzoru konserwatorskiego prowadzonego od dnia 4 X 2007 do dnia 15 II 2008 r. przy pracach zabezpieczających w budynku południowym kamienicy przy ul. Mostowej 6 w Toruniu*, mps w archiwum BMKZ w Toruniu.
- Schaaf U., *Dwie konstrukcje szkieletowe przy ul. Wielkie Garbary w Toruniu na tle konstrukcji szkieletowych Niemiec i Północnej Polski*, praca magisterska napisana pod kierunkiem prof. Jana Tajchmana, mps w zbiorach Zakładu Konserwatorstwa UMK, Toruń 1991.
- Sławiński I., *Badania architektoniczne 3 elewacji frontowych (zachodnich) budynków mieszkalnych w Toruniu przy ul. Mostowej nr 6*, mps w archiwum BMKZ, Toruń 1971.
- Ważny T., *Raport z badań dendrochronologicznych budynków na ul. Mostowej 6*, Toruń 2015, mps w zbiorach BMZK Toruń.

Zimna-Kawecka K., *Działalność konserwatorska na terenie województwa pomorskiego w latach 1920-1939*, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. Mariana Arszyńskiego, Katalog, mps w archiwum Zakładu Konserwatorstwa UMK, Toruń 2011.

Źródła internetowe / Internet sources

- <http://www.projektmostowa6.umk.pl> [data dostępu: 25.02.2018].
<http://mapy.geoportal.gov.pl> [data dostępu: 25.02.2018].